Zeitschrift: Romanica Raetica
Herausgeber: Societad Retorumantscha
Band: 20 (2011)

Artikel: Jon Pult : Pleds e scrits = Reden und Schriften
Autor: Valär, Rico
Kapitel: Pleds in ravuogls rumantschs = rätoromanische Reden
DOI: https://doi.org/10.5169/seals-858958

Nutzungsbedingungen
Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften auf E-Periodica. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen sowie auf Social Media-Kanälen oder Webseiten ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Mehr erfahren

Conditions d'utilisation
L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. La reproduction d'images dans des publications imprimées ou en ligne ainsi que sur des canaux de médias sociaux ou des sites web n'est autorisée qu'avec l'accord préalable des détenteurs des droits. En savoir plus

Terms of use
The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. Publishing images in print and online publications, as well as on social media channels or websites, is only permitted with the prior consent of the rights holders. Find out more

Download PDF: 29.09.2025

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, https://www.e-periodica.ch

Pleds in ravuogls rumantschs
Rätoromanische Reden

Nossa terra rumantscha d'hozindi

Discuors tgnü a la Festa ladina a Sta. Maria, ils 1. settember 1935

Stimada raspada ladina!

Avant plü co 400 ans passettan nos babuns sur il Fuorn e tras la Val Müstair fin giò Chalavaina per defender valurusamaing lur prüvada patria, per spendrar lur libertà. Amò otras jadas in temps agitads da guerras externas ed internas sun passads sudats grischuns sur Buffalora o nan da S-charl. I's trattaiva da muossar il puogn a pussanzas eistras (chi suvent han demossà massa grand interess per nos pajais) e da far rispettar ils cunfins da nossa terra.

In temps fortünadamaing plü tranquils – chi sà amò per quant – vain fat eir nus la lunga via dal Fuorn in plaina pasch, sainza armas e clams da guerra, ma na sainza preoccupaziun ed ün pà d'inquietezza per ans reunir cun vus, cunfrars rumantschs da la Val Müstair. Eir nus, units hoz quia a Soncha Maria, vain da defender alch chi'ns stà fich strusch, chi'ns tocca aint il plü profond da noss'orma, la lingua da la mamma.

Nos baps han savü in cumbats sanguinus proteger lur cunfins e cun quai lur drets, lur tradiziuns e lur lingua. Avran eir nus la forza e ferma voluntà in nos cumbat na sanguinus, ma dür, da defender il territori rumantsch grischun cunter l'infiltraziun e l'invasiun da linguas eistras? Savran nus tgnair insembel e'ns mossar degns da nos baps o lascheran nus ir nossa lingua ed ans tour davent toc a toc il tratsch sül qual posan nos peis, il tratsch defais infin uossa culs plü grands sacrifizis.

Hoz eschan nus reunits als cunfins, a l'extremità orientala dal rumantsch grischun, in quaista bella val, stên isolada da l'Engiadina e seculs e seculs suot influenzas eistras, na sainza cumbats religius interns, chi cun tuot quai ha mantgnü fin hoz seis pled rumantsch pür e s-chett, la patria dad ün Philipp Gallicius, propagatur da la reformaziun ed ün dals prüms scritturs rumantschs, patria dal grand umanist e poet Simon Lemnius, per rumantsch Schimun Lemm Mercadant, il qual as fett udir dalöntsch sur ils cunfins retics e svizers oura – el avett üna polemica violenta cul reformatur Martin Luther. Üna da sias ouvras prinzipalas, «Räteis», scritta in latin, ais üna glorificaziun da nossa storia dals temps vegls fin a la battaglia da Chalavaina.

Eu nun vögl invlidar la veglischma venerabla clostra da Müstair chi exerzett üna sensibla influenza sülla politica e sülla cultura da la Val. Ella gnit fondada intuorn l'an 800 da l'imperatur Carl il Grand (sco chi disch la

legenda) üna jada ch'el passett sur Umbrail e giò da la val. Quaista clostra in pajais rumantsch ais sco il confin, il term oriental da nos territori chi as stenda da quà davent vers vest sur diversas chadainas da muntagnas e bleras vals oura fin sü sper las funtanas dal Rhein; eir là, bod a l'extremità occidentala da nos territori, ais üna clostra rumantscha cul istess nom, pronunzià ün pa differentamaing, Mustèr (Disentis), fondada fingià al cumanzamaint dal settavel secul. Ella ha contribui fermamaing a la fundaziun da la Lia Grischa, ed hoz ais Mustèr üna da nossas fortezzas rumantschas, pensain a Pader Maurus Carnot chi l'an passà pigliet amò part cun entusiassem giuvenil a nossa festa cumüna oura Razen e quaist ann pür massa nun ais plü tanter nus.

Da Müstair infin a Mustèr as stenda sainza interrupziun üna strivla da terrain muntognus ed irregular, nos territori rumantsch grischun d'hozindi, sainza tgnair quint dal rätorumantsch d'ourvart dals cunfins svizers.

Da vos Piz Chavalatsch, l'extremità orientala da la Val Müstair e da la Svizra fin al Badus e las muntagnas dal Gotthard, il bloc zentral da la Svizra, eschna cuntinuamaing in terra rumantscha. Quaista strivla da terrain ha üna distanza plü gronda sco cha blers crajan, masürada tras l'ajer importa ella var 140 km, e correspuonda incirca a la distanza directa dal Gotthard infin a Lausanne. E scha nus considerain ils kilometers da la via chi condüa dal cunfin suot Müstair in milla stortas fin sün Alpsu (Oberalp), rivain nus a la zifra d'ün toc sur 200 kilometers, distanza chi correspuonda bod a la via da Cuoira a Berna o da Schaffhausen a Bellinzona.

Pigliain la via suot ils peis, il bastun in man e chaminain (pro quaist'ora da splendur ais quai ün dalet) – l'auto va massa svelt per ans dar ün'idea exacta da la distanza – da Müstair a Soncha Maria, sü da la val, tras ils pitschens cumüns situads in mez quaist verd frais-chin fin süsom Güvé, lura giò da Buffalora, dasper Val Nüglia via cun pass plü svelt per nun inscuntrar la stria chi sclingind cul maz da clavs fa tema al viandant solitari, giò tras ils grands gods sulvadis dal Parc naziunal – scha'ls tschiervis as fan vera il lung da la via ais ün'otra dumanda – ma chi sà scha'l uors nun ans annunzia seis nouv arriv, sbragind a tuotta forza? Rivats pro'l Fuorn nun passeran nus daspera via sainza tour almain ün quintin da quel bun, lura inavant sur Champ lönch ed Ova d'spin fin giò Zernez. Là'ns salüda in plaina majestà nos bel Piz Linard, chi doza seis cheu superbi sur tuot las muntagnas da l'Engiadina bassa oura, dal qual nus avain üna survista da l'intera extensiun da nos territori menziunà ed amò ün toc sur oura dals gigants dal Valais e las muntagnas da naiv bernaisas, dal Tödi, per rumantsch Piz Russein, sur ils

immens vadrets dal Bernina e l'Ortler fin giò las Dolomitas ingiò chi vain tschantschà amò uossa rumantsch o ladin. Ma hoz nun vulain nus far gitas in muntagna e rampignar sü per la grippa, nus lain ans tgnair sülla via maistra e proseguin nos chamin sü per l'Engiadina. Passain il vegl cunfin da Punt'ota, tras ils schlass e bels cumüns d'Engiadin'ota. Puchà cha nus nu podain, passand daspera via, schloppantar tschertas chaistas tridas, fattas sü per ils eisters in ün temp ch'il gust paraiva avair abandunà nossas vals. Ma vezzand la maestusa gruppa dal Bernina, ils lais cun quel blau e verd profuond seguond la glüsch e la stagiun, aviand davant nus üna vista adüna plü grandiusa ed ampla plü cha nus chaminain a munt sü vers il pass da Güglia, penseran nus cun spranza e tristezza: Sto ir a perder giüst quaist plü bel flech da nossa terra ladina a l'internaziunalisaziun? Ha nos rumantsch da far lö a l'invasiun dad üna lingua eistra, dal tudais-ch? Rivats sül cuolmen pro las duas colonnas romanas, quaistas pietusas pardüttas da l'importanza da nos pass in temps vegls, exclomeran nus: Latins eschna daspö 2000 ans e nus vulain mantgnair nossa romanità!

Cuntinuain lura nos viadi ün pà plü a la svelta – i va a val – passain Baiva (Bivio), passain Marmorera – uossa nun vain plü da far attenziun dals cavaliers da rapina chi residaivan sün ün da quels chastès situads sco ün gnieu d'utschès da rapina süsom ün grip bod inaccessibel. Da quà adün'inavant giò dal Surset, quaista val rumantscha trasoura cun cumüns da razza; üna bella cuntrada chi attrett il grand pittur Giovanni Segantini per 8 ans a Savognin. Davò Cunter dvainta la val plü stretta, nus passain da l'otra vart dal grand grip o sass o ses, sco ch'el vain nomnà in quellas contradas, il crap chi separa il Surses o Surset dal Sutses. Nus arrivain al prüm cumün da Sutses, a Castì o Chastè, in bun rumantsch Tiefenkasten. Durant quaist traget as vezza süsom quai riaints cumüns rumantschs: a schneister Mon e Stierva (Stürvis), a dretta sü vers la planüra dal Lai (Lenzerheide) Lantsch (Lenz), Brienzauls (Brienz), eir Vazerol, nos Rütli grischun e plü a val Vaz. Nus passain darcheu tras üna val stretta e chafoulla o plütost ün vallun s-chür e sul e rivain da l'otra vart dal uschedit Mür o Meir, vegl pass chi separa il Surmeir (la Val da l'Alvra) dal Sutmeir (la Tumlias-cha). Oura da quaista stretta arrivain nus in Tumlias-cha, quella richa e bella vallada culla blera bos-cha da frütta, cuntrada amiaivla e romantica al istess temp cun seis blers chastès (in part amò bain mantgnüds) e sias veglias ruinas. Nos impissamaints sun pro la storia e'ns para, a vera sü per quaistas müraglias sü, da sentir amò ün pà il spiert dad ün Pompeius Planta e dad ün Jöri Jenatsch.

Ma attenziun, cun pensar davò a la storia grischuna, avessan bod bandunà territori rumantsch e nus vulaivan tour üna via chi passa be tras cumüns rumantschs. La Tumlias-cha ais üna regiun stên sparpagliada. La lingua cambia bod da cumün in cumün. Il tudais-ch maglia dad ans d'in nan vi da nossa pouvra lingua. Epür, ella nun as ha amò laschada s-chatschar dal tuot e podü mantgnair fin hoz fermas posiziuns. Quants ladins chi passan culla via d'fier tras quaista vallada nun san quai gnanca!

Id ais però hoz amò pussibel da passar tras oura sün terra tant co tuot rumantscha, tras cumüns cun üna granda prozentuala rumantscha, ma per far quai stuvain nus tgnair la dretta e laschar Seglias (Sils) e Tusan (Thusis) e rivar direct a Scharans. Scharans o Scharons, sco ch'el vain nomnà sül lö, quinta pro sia populaziun 44,5 % Rumantschs. Da quà podain nus ir guliv oura ad Almen (Almens) cun 32,7 % populaziun rumantscha o giò Roten (Rodels) cun 39,7 % Rumantschs. Da quà inavant a Pasqual (Paspels) cun 63,7 % fin a Tumegl (Tomils) cun 59,4 % sü som quai a dretta ais Traun (Trans) cun 89,2 %; plü ch'ils cumüns sun our d'via e plü chi sun restats rumantschs; eir da la vart schneistra da la Tumlias-cha, sülla Muntagna (Heinzenberg) as chattan cumüns cun magioranzas rumantschas: sco per exaimpel Prez (Präz) e Dalin. Da Giuvaulta (Rothenbrunnen) cun 29,1 % fin a Razen dvainta la val plü stretta e tuot in üna jada as preschainta in tuot sia grandezza il bel chastè da Razen pro'l qual avet lö l'an passà la mastralia dals students rumantschs. Razen chi d'eira fingià sülla plü buna via d'ans abandunar, ha quaists ultims ans demuossà üna regeneraziun rumantscha d'as miravigliar. Razen para salvà, chi sà schi sarà pussibel da reconquistar Bonaduz! Sco ch'eu udit dad ün giuven student, para cha la gliout veglia tschantscha là rumantsch, la generaziun tanter aint tudais-ch, ma la gliout giuvna cumainza darcheu a far udir nos rumantsch. Scha quai füss vaira, schi paress la situaziun salvada, siand cha'ls giuvens decidan da l'avgnir da nossa favella. Nus pudains eir evitar quaist territori periclità e scha nus nun ans stramantain dad ir brav a munt e da far üna süada – gliout rumantscha stovess esser adüsada dad ir sur munts e vals siand cha las cuntradas planivas sun raras in nos pajais – podessan nus tour la via chi maina da Tumegl (Tomils) sü Sched (Scheid) cun magiorità rumantscha e sü Veulden (Feldis) cun 86,2 % Rumantschs. Da quà passain nus giò tras las aclas fin giò Domat (Ems), ün da nos plü gronds cumüns e forza il plü expost da tuots, circumdà da drett e da schneister dal tudais-ch, be «ante portas» da nossa chapitala Cuoira, chi cun tuot quai ha savü as dostar ed ais restà ün cumün rumantsch e quai ün dals plü grands da tuot nos territori cun 1449 abitants rumantschs, 83,7 %.

Tuot il respect davart tala fermezza, eir scha nus riain minchatant sur il rumantsch imbastardà da Domat. Quà cambiain direcziun e giain vers vest, nus passain sur la Punt da Rahenau e'ns mettain in chamin vers Trin (Trins) cun 84,9 % rumantsch. Da là passain nus sur il Uaul grond, cunfin tanter il rumantsch da Surselva et da Sutselva e rivain sü Flem (Flims). Rivats in Surselva nun abandunain nus plü il rumantsch. A Glion (Ilanz), l'unica città rumantscha (marcau romontsch), sun stabilits nö mal blers tudais-chs, ma ils cumüns d'intuorn e spezialmainch ils grands cumüns plü munt da la Val dal Rein sun tuots rumantschissems.

Perfin ils Valsers da la Sursaissa tudais-cha (Obersaxen) discuorran o inclegian almain rumantsch. Surcuolm (Neukirch), avant blers seculs tudais-ch, ais hoz cumpletamaing rumantsch cun 96,5 % ed ha eir novamaing cambià il vegl nom uffizial tudais-ch Neukirch in Surcuolm. Seguond üna statistica dal 1895 nun gniva muossà in 15 scoulas in Surselva ningün tudais-ch, in 39 scoulas pür dal 5avel fin 7avel ann.

Per evitar la via puolvrusa giò'l fuond da la val – hozindi culs autos nun ais il chaminar sün vias maistras plü ün grand divertimaint – podain nus tour la via bler plü bella chi va sü Vuorz la Foppa e da là adüna sü l'ot vers Breil (Brigels). Allura vaja darcheu giò la val. Nus passain sper il ischi da Trun tras ils plü grands cumüns rumantschs: Trun, Sumvitg e Mustèr (Disentis) sü pel Tujetsch (Tavetsch) fin al ultim lö rumantsch, Tschamut, e sü l'Alpsu (Oberalp). Là cumainza ün'otra lingua, ün'otra cultura, ün oter muond cun differentas üsanzas e möds da viver. Tuot indettamaing cambian là ils noms da champogna: Da quaista vart dal pass ais ün Alp Tiarms tipic per ün cunfin da val e da lingua, Palindultscha (Palü dutscha), Plaun Perdatsch (plan pradatsch), da tschella vart dal pass seguond las indicaziuns da l'atlas topografic svizer chattain nus noms sco: Hinterfelli, Fellilücke, Schneehühnerstock, Strahlboden, tanteraint eir qualche nom da lö rumantsch sco Pazzola-Alp, Portgèra-Alp, fastizzis da temps vegls chi demuossan cha üna jada d'eira eir la Val Ursèra (Urserental) rumantscha. Ün'interessanta e clêra perdütta da la passada romanità da quella val ais eir il nom Alpetli chi cuntegna nos diminutiv alpetta cungiunt al diminutiv svizer tudais-ch «li», il tuot pronunzchà a la tudais-cha: al prüm alpétta, lura alpéttli, lura álpetli. Sül cuolm d'Alpsu vain nus glivrà nos viadi – eu sper da nun tils avair intratgnüts massa lönch, viadis be quintads nu sun giüst massa divertents – ma eu n'ha vuglü far risaltar concretamaing l'extensiun da nos territori. Il traget cha nus vain fat ais be ün fil tras üna cuntrada bler plü vasta. Quantas jadas foss gnü la vöglia dad abandunar la via directa e'l grand trafic e dad ir aint per üna val

laterala ingiò chi stan amò oters buns cunfrars da favella rumantscha, sco per exaimpel tras la Via Mala aint il Schons ed amò ün toc plü in aint fin a Calantgil (Farera dadaint) o forza aint da la Lumnezia (Lugnez) o sü da la Val Medel, lungas valladas rumantschas. Quantas jadas foss gnü la cuaida dad abandunar la val e dad ir adüna plü in sü, sü per cuolms fin süsom ün piz e da vera sur comüns e vals oura.

La via cha nus vain fat ans ha condüts be il lung da las valladas plü grandas, ma nos territori as stenda sur ün pêr tschientinêras da pizs oura sur muntagnas cun naiv eterna ed immens vadrets, sur millieras da craistas, spis, fils, fuorclas, sur innombrablas blaischs, gravas, gondas, chavorgias, valluns strets e chafuols, valettas riaintas e verdas. Be tanter aint da temp in temp ün alp, ün'acla solitaria, ün cumünet, ün cumün plü grand. Pacischem populada ais nossa terra. Ma ella cuntegna ün infinità da noms da muntagna, da champagna, da gods, dad alps, ün s-chazzi richischem da noms da lö, ils quals sun stats raccolts da Dr. Robert v. Planta per ün'ouvra schientifica monumentala, il «Rhätisches Namenbuch», dal qual gnirà publichà quaist ann chi vain il prüm volüm da nos comilitun e fervaint ladin Dr. Andrea Schorta. Ningün pajais in Europa, cun exepziun da la Norvegia nun posseda ün'ouvra simila.

Siand rivà pro la toponomastica, uschè's clama la part da la linguistica chi s'occupescha dals noms da lö, da las denominaziuns dal terrain, vögl citar ün pêr simpels exaimpels significativs o tipics per nossa terra retica: Ün pà plü vers süd co'l Badus, il punct ingiò chi's scuntran il chantun Uri tudais-ch, il chantun Tessin italian e'l Grischun reto-rumantsch, ha nom Piz Alv. Dapertuot in nos chantun chattain nus noms cun alb, pensain a las bleras Gravasalvas, al Piz Faschalba aint illa Silvretta. Sün territori Tessinais nun chatteran els noms da lö chi cuntegnan quaist plêd «alv», be bianco e bianc, Lago bianco, Pizzo bianco. Tant il talian co il franzes ed il spagnöl s'inservan per indichar quaista culur dad ün term oriund germanic «blanc» e dischan bianco, blanc e blanco, be nus avain conservà in quaist significat la s-chetta fuorma latina «albus» e dschain alb o alv.

Nossa terra retica ais plaina da chavorgias, cavorgias, caviertgs o da cuolms e cuolmens. In tuot il Tessin nun as chatta ün nom da lö da la medema ragisch, ni chavorgias, ni cuolms. Ün'ultim exaimpel per finir cun quaista linguistica infama, da la quala eu nun tils ha vuglü preservar dal tuot: que ais acla. Bod minch'oter cumün cun exepziun da l'Engiadina bassa e da la Val Müstair ha noms locals cun acla o cun cumposts dad acla sco: Nacla chi d'ais «in acla» o Dacla chi d'ais «dad acla», Acletta, Dacletta, eir be

Cletta (cul «a» crodà davent). Acla chi deriva dal latin accola, term iuristic dals francs, manca i'l inter grand territori da lingua taliana. Be in cuntradas d'origin retorumantsch, per exaimpel aint il Puschlav, chattains ün Accula, sper Terzen al Walensee ün Näcla, giò per il Tirol sü la via veglia da Fond (Pfunds) in Samignun ün cumün Noggls e sülla via dal Brenner spêr Sterzing (hoz Vipiteno) ün lö Agglas.

Sco ch'els saveran, eira il vegl territori retic blêr plü grand e plü larg e cumpigliaiva sper il Grischun eir grandas parts da la Svizra orientala, ils chantuns Glarus, San Galla, Appenzell, üna part dal Thurgau, il Vorarlberg, il Tirol, l'Alto Adige e giaiva dal Gotthard fin al mar adriatic, fin al Isonzo. In tuot quaista regiun gniva tschantschà üna lingua o plütöst üna muschna da dialects sumegliaints, chi fuormaivan üna gruppa linguistica, ün sistem da lingua per sai, situà tanter il tudais-ch al nord, dialects lombards e venezians al süd e territori slav al ost. Dal pövel retic savain nus fich pac, da sia lingua amò main. In mincha cas eiran ils Rets ün pövel per sai chi indubitabelmaing ha subi cul temp üna gronda influenza celtica.

L'an 15 avant Christus gnit la Räzia sottamissa al imperi roman e'ls abitants surpigliettan plan a plan la lingua dals conquistadurs, ma differentamaing co ils Galliers in Frantscha o'ls Iberiers in Spagna. Our dal latin vulgar sün fundamainta retica as fuormet nos reto-rumantsch. Quaista nouva lingua nun rivett per mancanza dad ün zentrum politic e cultural mai ad üna unità, uschè as svilupettan ils dialects in maniera fich differenta. Els füttan trats ourd'glioter tras las invasiuns germanaisas baiuvaricas dal nord ed imnatschads in part da dialects talians dal süd. Uschè gettan els vi plü ourd'glioter e perdettan la pussibiltà dal contact. A dispett da tuot quaista cumbatta, chi ha dürà seculs e seculs, tschantscha hoz amò circa ün mez milliun reto-rumantsch. Daspera nos 40'000 Rumantschs grischuns fan adöver da la favella retica amò var 20'000 ladins aint illas Dolomitas, la granda massa stà aint il Friaul. Ma laschain tuot quaist reto-rumantsch d'ourvart nos cunfins d'üna vart e'ns occupain be da la part grischuna chi, sco dit, va da Müstair fin al Badus, üna brava strichada, sco cha nus avain vis, da passa 200 kilometers, tant sco da Turich (Zürich) a Lausanne.

Nun aisa bod incredibel, tgnand quint da quaista extensiun, cha nossa lingua nun vain risguardada gnanca cun ün plêd aint illa constituziun federala. Be il chantun grischun admetta il rumantsch sco lingua uffiziala. Ma la Confederaziun, tuot l'administraziun, la posta, la ferrovia, ans tratta sco ajer, sco scha il rumantsch nun existiss gnanca, e la ficziun da la Svizra trilingua o sco chi dischan nos «buns» cumpatriots «dreisprachige Schweiz»,

ais tuot oter co sparida. Ma nun eschan forza eir nus buns Svizers degns da consideraziun? Pro'ls italians nun appartgnain nus – quai ais stat demuossà evidaintamaing – e pro'ls tudais-chs amò main. Sco podain nus ans dostar cunter tschertas vuschs e pretaisas chi vegnan d'Italia fintant cha nus nun eschan recognoschüts uffizialmaing?

Amò mincha di as po dodir o leger – ad ün bun Rumantsch dà quai adüna sco üna forada aint il cour – die drei Sprachen, die drei Kulturen der Schweiz, la Suisse trilingue, la trilinguità della Svizzera. Perfin pro publicaziuns da la Neue Helvetische Gesellschaft, quaista buna società patriotica, figürescha qualche jadas die vierte Schweiz cul segn dals Svizers al eister e na nus Rumantschs.

L'ultim nomer da la Casa paterna, compari avant trais dids, requinta in ün'artichel – sur la rezainta reuniun a Baden dals Svizers i'l eister – cha perfin nos cussglier federal Giuseppe Motta, chi sainza ningiün dubi respetta nossa lingua e nos ideals – ha discuors repetüdamaing da la quarta Svizra maniond ils Svizers a l'eister. Quai voul dir cha perfin el ha invlidà nossa existenza.

La plü bella ais quella chi'ns capitett quaist inviern a Turich. In ün referat tgnü in üna società da students nomnet il referent plüs jadas las quatter culturas svizras. Fini il referat s'annunziet ün cun grand'arsaia per la discussiun. Sia prüma dumanda füt, che diavel chi d'ais quaista quarta cultura, scha quai sun forza ils güdeus, quels da Palästina. E notabene, quai eira ün giurist! Scha gnanca gliout instruida, sclerida, da buna cultura nun ais melder infuormada, nun aisa d'as dar da buonder cha blera gliout na scolada nun sà propchia inguotta da l'existenza da nossa lingua. Schi va amò bain, schi savarà quaist o l'oter vagamaing cha aintasom ün pêr valladas grischunas ingiò chi's vezza plü chamotschs sco gliout vain discuors üna veglischma lingua curiusa chi planet mour'oura.

Tuot oter starà nossa chosa, cura cha ün bel di – sperain chi nun ia plü lönch – gnirà declarà nos rumantsch sco quarta lingua naziunala e cha quaist fatt figürerà eir aint ils cudeschs da scoula. Allura rispetterà mincha Svizer e minch'eister chi vain in Svizra nossa lingua e cultura reto-rumantscha.

Co as preschainta hozindi nossa terra exteriurmaing ad ün Svizer o ad ün eister chi vain pro nus in visita? Entrà a Cuoira illa via d'fier retica vezza'l inscripziuns in tudais-ch, franzes ed inglais, gnanca il talian nun vain considerà, mandir il rumantsch. Sün las staziuns vezza'l noms in fuorma tudais-cha, el sentirà cha la ragisch da quels noms ais d'ün'otra lingua, ma quai piglierà'l per ün stadi storic. Al punct da destinaziun doda'l: St. Moritz

o Schuls-Tarasp, alles aussteigen! Quel chi passa tras nossas vals e cumüns in automobil o cul velo o a pe nun vezza oter co: Verbots, Busses, Langsam fahren, Velofahrer absteigen. E che disch nos poet Chasper Po sül retuorn d'Italia in nos pajais:

... mo cur ch'el riva'l patriot
sper a seis munts natals,
il prüm salüd es ün «Verbot»
tudais-ch sün pösts e pals!
Per tuot be estras inscripziuns,
d'in rar alch in ladin,
però sperain sün temps plü buns...
«Fräulein, noch ein quintin!»

Aint ils cumüns vezza'l viandant eister a mincha pass: Handlung, Gasthof, Metzgerei, Bäckerei, Gemeinde-Haus, Schul-Haus, avis tudais-chs, reclamas tudais-chas: Preis-Kegeln, Waldfest, Sommerfest. La gliout ch'el inscuntra sün via, til salüda per tudais-ch, perfin ils ufants e canopalins chi san a paina rivir lur pical dischan: Grüezi, Guete Tag, Gueten Obig. Qua nun aisa d'as dar da buonder ch'il eister craja dad esser in terra tudais-cha. I vain fat tuot il pussibel per quai. Quants nun s'innacordschan gnanca plü da nos rumantsch e crajan cha nossa lingua nun sia plü vivainta. I dumondan davò'ls noms da nossa bella pizza e piglian quaists noms chi sunan uschè differentamaing a lur uraglia per documaints dad ün pövel e d'üna cultura chi d'ais sülla via da sparir. Ün eister chi d'ais stat 15 dids in vacanzas sü San Murezzan m'affirmet ch'el vess jent dudi a discuorrer rumantsch, ma chi nun sia stat pussibel. El am dumandet schi existan amò persunas chi san rumantsch. Quants tuornan a chasa da las vacanzas sainza avair ün'idea sco chi tuna nos plêd!

Be il viandant chi na va davò'ls hôtels e la cumpagnia internaziunala dals lous da cura, il viandant chi ha ils ögls averts e sà observar s'inacordscha cha davò quaista fatschada da nos pajais vibra ün'otr'orma e resuna ün'otra lingua viva ed in plaina vigur. Cur ch'el passa vers saira tras ün da nos schlass cumüns e vezza sün ün e l'oter banc d'avamporta ün pêr da quels tipics cheus grischuns chi stan insembel e discutan, schi udirà'l üna lingua per sia uraglia cumpletamaing eistra. E sch'el cognoscha be ün pà las linguas e forza l'italian, sainta'l subit cha quaist linguach cun tants «s» a la fin, cun tants diftongs, cun grups da consonants strans d'üna savur alpina,

clingia bain otramaing sco tschellas linguas neo-latinas. Sgüramaing til faja plaschair dad udir üna lingua per el tuot nouva. Quai svaglia in el l'interess per nossa storia e tradiziuns, e vezzond nossas schlassas chasas engiadinaisas uschè tipicas ed originalas cun ils balcuns torts, cun fiergiadas da razza vi da las finestras, cun veglias inscripziuns rumantschas e rests da sgraffits cun glüschaintas nêclas sün finestra, sarà'l stut da vera üna tala richezza e cultura in simlas vals alpinas ingiò cha dad otras varts as vezza be gravas, pas-chs e pouvras chamannas da lain. Cun ün gust d'avair chattà in Svizra üna quarta cultura e lingua ch'el nun cognuoschaiva tuornerà'l a chasa in Svizra bassa e quintarà e trarà l'attenziun ad oters cumpatriots sün nossa favella e nos pövel. Nö be Svizers, quants Germanais s'interessan, fan dumondas, vöglian avair spiegaziuns! E cur chi vezzan ün'inscripziun rumantscha, stan els a stüdgiar e cur chi dodan a tschantschar rumantsch giüzzna lur uraglias. I's interessan per nossa originalità. Id ais cumpletamaing foss da crajer cha l'eister tschercha durant las vacanzas quai ch'el ha a chasa, al cuntrari, la bleruna part, cun exepziun dals filisteruns, vöglian avair variaziun, cambiamaint, i tils plascha da rivar in ün lö da cultura e lingua eistra. Il viagiar in terras incunschaintas e plain misteris ais adüna stat ün'attracziun. Nossas bellas valladas e muntagnas, cognoschüdas in tuot l'Europa e suroura, dechantadas e lodadas tschientineras da jadas, acquistan amò da plü sch'in ellas viva ün pövel da razza cun üna lingua originala, sco scha ellas tiran be adimaint l'intrapaisa d'hôteliers per squitschar oura ils raps als eisters. Hôtels cun comfort raffinà pon els chattar eir a Nizza, Monaco ed in tuot il muond, ma üna cultura retica chattan els be quà. Il rumantsch ha per l'eister l'attracziun da misteri.

Ma nus fain il cuntrari, nus fain tuot il pussibel per zoppantar nossa lingua, nossas tradiziuns ed üsanzas. Nus guardain d'ans assimilar als uschedits dabsögns e giavüschs dals eisters e tscherchain da rivar sün ün tschert niveau internaziunal sainza razza e culur. Ingiò sün quaist muond ais ün pövel chi's verguogna da tschantschar davant eisters sia aigna lingua, chi zoppainta sias tradiziuns be pour les beaux yeux des étrangers? Quai ais üna mancanza da caracter! Nus eschan dvantats ün pövel da licha-chüls! Hei, dscharàn blers, fat bels plêds, discuorri sü pels mürs, i's passerà la vöglia cur cha vus averat da guadagnar vos pan e da tour giò ils raps als eisters chi's portan la munaida. Eu repet: ils eisters vegnan prezis istess eir dal mumaint davent cha nus mettain sü tablas ed inscripziuns rumantschas, cha nus dain a nos cumüns ils vegls noms rumantschs, cha nus scrivain butia, furneria, bacheria, ustaria. Ils eisters baivan lur quintin in ün'ustaria forza

cun plü gust sco aint in ün Wirtshaus, sco ch'els preferischan ün fiaschkett da bun nostrano in üna grotta tessinaisa co al Hôtel des Etrangers.

E perché vain nus da scriver tuot in tudais-ch? Nun sun forza ils inglais, ils hollandais, ils franzes, ils spagnöls e'ls italians eir buns giasts? Quels vezzan sgüramaing plü gugent inscripziuns in nossa lingua. Ils talians chi vegnan in nossas cuntradas ladinas, ma nun vezzan e dodan oter co tudais-ch, constateschan cun plaina raschun üna germanisaziun progressiva e piglian sco rappreschentants da la latinità, ch'els confondan be massa facilmaing cun italianità, spraisa per ün territori rumantsch vi dal qual ruoia adüna plü inavant e plü ferm il tudais-ch. Els nun han d'as masdar in nos affars interns, ma scha i nun vain fat nüglia pro nus schi nun han els tuotta fat tort. Forza üna jada nos manaders as sdruoglian lura ora a Bern e fan ils pass per declarar nos rumantsch sco lingua naziunala. In quel mumaint scroudan insembel tuots ils argumaints dals irredentists. La rezainta quistiun da l'Adula ans vess stovü rivir ils ögls sur quai chi passa davò las culissas da tschertas organisaziuns uschedittas culturalas. Ils italians dad alch ans d'in nan nun as stanglaintan da s'occupar da chosas nossas. I regna hoz üna granda activitá in Italia. A Milan vain oura ün fögl periodic tendenzius intitulà «Rezia», a la fin da l'an passà ais stat publichà ün cudesch dad ün Paolo Drigo, intitulà «Claustra Provinciae. Problemi delle frontiere italiane», chi tratta spezialmaing da la «questiun ladina». Laschain d'vart las polemicas da Salvioni, Del Vecchio e cumpagnia! Il grand linguist Carlo Battisti, professer a l'universitá da Firenze, ha declarà avant alch ans cha il Fuorn fuorma ün cunfin fich pronunzchà tanter il tip da dialects alpins venezians e quel da dialects alpins lombards.

Chars cunfrars rumantschs, eir seguond sar Battisti vessat vus da la Val dad esser oriund venezians e nus chi gnin nan da l'Engiadina, lombards. Cha lombards e venezians tschantschan tant co prezis la medemma lingua nun avess mai crett, o's para forza ch'eu discuor lombard? Da similas constataziuns aisa be amô ün pitschen pass fin a quella da separar la Val Müstair eir politicamaing. Novamaing am quintet üna mia cusdrina chi ha fat sias scoulas in üna cittá dal Veneto cha la magistra da geografia haja declará in scoula cha la Val Müstair sia italiana. Nus stovain per ans defender avair ils peis sün fundamainta sgüra e quella'ns manca fintant cha nus nun eschan recognoschüts per la Confederaziun. Id ais ura e temp, mincha Rumantsch dess as dostar, uschögliö gnin adüna plü schmachads insembel tanter l'expansiun tudais-cha e las aspiraziuns italianas. Eu nun vögl as taschantar quaist'otra nouva tuot rezainta: Ün magister svizzer e quai

a San Galla, ha declarà a seis scolars cha la lingua da la Val Müstair sia il tudais-ch. Sül auto postal svizer jelc, chi's ha manats sur il Fuorn, aisa scrit sü: Zernez-Ofenpass-Münster, sün quel cotschen da la Società Automobilistica Dolomita, l'auto postal italian chi quaista stà faiva il servezzan postal regular sur il Fuorn a Zernez – sch'el va amò uossa nun sà eu, sün quel aisa scrit sü: Monastero-Zernez. Tudais-ch o italian, be nö rumantsch! Vaina da'ns laschar plaschair propcha tuot! Ne Münstertal, ne Valle di Monastero, Val Müstair vulains mantgnair!

Che plaschair faja da vera in tuot il Parc naziunal inscripziuns, tablas cul nom rumantsch: Parc naziunal svizer. Quai poderàn ingrazchar a nos bun Dr. Steivan Brunies da Cinuos-chel, segretari da la Società svizra per la protecziun da la natüra, da nom e da pom ün Rumantsch.

Quants cumüns rumantschs han ün nom uffizial chi clingia tuot oter co rumantsch: Süs per Susch, Schuls per Scuol, Remüs per Ramosch, Manas per Vnà, Schleins per Tschlins, Martinsbruck per Martina! Quai ais la cuolpa da nos antenats. Vers la metà dal secul passà, cur chi's trattaiva (in basa a la constituziun federala dal 1848) dad organisar il servezan da las postas e da stabilir ils noms uffizials dals cumüns, schi nun paraivan nos noms buns e bels avonda. Sainza la minima pressiun dad alch varts gnittan proposts ils noms in adüs pro las veglias signurias tudais-chas sco Schuls etc. Uossa davò tants ans eisa greiv da cambiar, siand cha tschertüns sun cognoschüts sco tals in tuot l'Europa: sco St. Moritz, sco Schuls. I'ns tocca da magliar oura la schoppa cotta da nos vegls. La Lia rumantscha ha fat pass pro l'administraziun postala per obtgnair ün cambiamaint e per far declarar ils noms rumantschs uffizials. Ma il prüm da tuot han da decider e dad esser per inclet ils cumüns stess, sco chi ha fat avant blers ans il cumün da Sent, chi ha cambià il vegl nom uffizial Sins in Sent. Eir Ardez ha laschà ir il nom tudais-ch Steinsberg e Savognin il nom tudais-ch Schweiningen. Chi discuorra hoz amò da Sins, da Steinsberg e da Schweiningen! Id ais da giavüschar cha nos cumüns fetschan infra cuort temp quaists pass. L'administrazun postala ha declarà ch'ella accepta e fetscha qualunque cambiamaint da noms, scha la ditta comunità giavüscha. Scha per exaimpel quels dad Uors la Foppa piglian ün di in redunanza comünala la dezisiun da dumandar cha invezza da Waltensburg gnia declarà sco nom uffizial Uors la Foppa, schi Waltensburg sarà aboli e quaist nom sparirà infra cuort temp.

Cuntinuand eir utrò, giarà bainbod giò pel assa ün nom stupid sco Ponte-Campovasto. Il nom Chamues-ch o Chamuas-ch nun ha da che far nüglia cun «champ vast», eir scha la val ais sü là nö mal largia, e surtuot nun ais

quaist cumün italian. Schi vessan almain be miss Camogase. La ferrovia dal Bernina ha cambià avant ün pêr ans la prüma staziun o fermada davò Puntraschigna chi avaiva il bel nom Sanssouci in Surovas. Chi cuntinuan e cambian Berninahäuser in Bernina suot! Bod in mez nos chantun grischun ed in territori rumantsch s'doza üna vistusa imponanta muntagna, il Piz Tinizung chi sün tuottas chartas figürescha sco Tinzenhorn. Sperain cha las novas chartas topograficas svizras chi sun in lavuraziun nun cuntgnaràn plü tants illogissems ed inexactezzas culs noms da lö sco quellas dad uossa. Il Club alpin svizer ais stat aint fermamaing pel rumantsch. Las novas guidas per il Bernina, per l'Alvra e quella per Silvretta e Samignun respettan la nomenclatura rumantscha e van uschè inavant da metter Scuol (e Schuls be in parentesa), Ramosch (e Remüs in parentesa), chamanna da Tuoi e da Linard invezza da Tuoi- e Linardhütte, e al lö da Fimberpass il nom rumantsch Cuolmen Fenga ed invezza da Stammerspitze (chi vaiva bod s-chatschà nos nom rumantsch) figürescha Piz Tschütta; ne Gross-, ne Klein-Buin, ma Buin grand e Buin pitschen, ed uschea inavant. Quai ais important, perché uschea vegnan cul temp vendüts nos noms populars als alpinists. Be cha nus seguissan eir nus ils exaimpels dals eisters e dschessan adüna ils noms rumantschs e na sco cha pür massa as doda vi plü bler pro nossa gliout: Eu vegn sü St. Moritz, dafatta sü St. Móritz, el ais stat sü Sils e sü Ponte e spezialmainch da tschella vart da la Güglia o dal Alvra paressa chi na stessan plü Rumantschs a dodir Bergün per Bravuogn, ün bel e grand comün da lingua e spiert rumantsch ladin. Dschain Domat per Ems, Flem per Flims, Glion per Ilanz, Trun per Truns e Mustèr per Disentis. Sco otras linguas avain nus eir il dret da dovrar tanter nus ils noms rumantschs per cumüns o cittads d'ourvart nos territori: Cuoira ais amò vivaint, Tusan per Thusis fingià main. Eir per Zürich avain ün bun nom rumantsch, Turich, chi sumaglia stên al nom latin Turicum. Eu nun sà scha vus da la Val chi avaivat be da passar sur l'Umbrail per rivar a Bormio dschais amò Buorm per quaist lö. O giò pel Tirol, apaina passà il cunfins, amò Tuer per Tubre (o Taufers), Val Vnuost per Val Venosta, il Vintschgau, Damal per Mals, Gluorn per Glorenza o Glurns e Buzan per Bolzano. In Egiadina bassa as disch Danuder per Nauders e Fond per Pfunds, cun exepziun da qualchedüns chi crajan chi va plü fin da far ün sforz e dir Pfunds e Nauders. A Danuder ed eir in part aint il Vnuost gniva discuors amò rumantsch dal temp da Duri Champell, aint il 16avel secul. Quaist territori d'ourvart nos cunfins ha abandunà il rumantsch, ma aint il chantun grischun as po dir cha la part rumantscha as ha mantgnüda intacta daspö la seguonda meta dal 16avel secul fin hoz

o fin avant pac. Be alch pac comüns in Tumlias-cha e là intuorn gettan a perder in part plü o main durant il 18avel secul ed in part rezaintamaing. Eir San Murezzan, Puntraschigna e Samaden sun plütost in noschas condiziuns. Sü San Murezzan sun domicilats 1995 abitants da lingua tudais-cha, 1116 da lingua italiana, 709 rumantschs, que fà 18,1 %, Puntraschigna ha 26 % e Samaden 39,5 % Rumantschs. Nun fà quai mal ad udir cha nossa veglia chapitala d'Engiadina ha pac plü co ün terz abitants rumantschs? Plü bain s'han tgnüts ils grands cumüns puters Schlarigna, Zuoz, S-chanf ed oters.

Las zifras ch'eu cit sun quellas da l'ultima rassegna federala da 1930. Eu vögl amò nomnar alch zifras significativas per l'existenza dal rumantsch d'hozindi: Ils plü blers Rumantschs al medem lö stan a Cuoira, 1681. Pacs damain stan a Mustèr il plü grand lö vairamaing rumantsch: 1620. Davò vain, pac dalöntsch davent da Mustèr, Sumvitg cun 1494, davò Domat cun 1449, davò Trun cun 1192, lura – chi ais bun dad ingiavinar? – nossa metropola svizra Turich (Zürich) cun 1082 e quai avant la reuniun culs lös limitrofs Oerlikon, Altstetten, Höngg etc. Il chantun da Zürich ha 1816 Rumantschs. Davò Turich vain Breil (Brigels) in Surselva cun 1030. Nus vezain, ils grands cumüns rumantschs sun in Surselva, il territori rumantsch il plü compact. In Engiadina nun avain uschè grandas agglomeraziuns rumantschas. Sent, plü bod il plü grand cumün engiadinais, avaiva l'an 1860 1149 abitants tant sco tuots rumantschs, l'an 1888 amò 1013, uossa ais i inavò la populaziun sün 782. Ma quà nun sun quintads tuots ils Rumantschs da Sent chi stan in Italia (avant tuot a La Spezia, a Pisa, a Firenze) dals quals vegnan sur stà in nos cumün fin 300. Scuol ha 876 Rumantschs (quai ais 64,4 % da l'intera populaziun). Tuot la Val Müstair insembel 1273 Rumantschs. Chi chi's interessa amò ad otras indicaziuns statisticas po leger ils interessants artichels da Prof. Tuor publichads aint ils ultims nomers da nossas gasettas.

Quai chi'ns manca ais ün zentrum rumantsch. Scha Cuoira vess mantgnü il rumantsch be ün secul plü lönch, scha Cuoira foss stata rumantscha amò dal temp da la reformaziun, cur chi han cumanzà a scriver ed a stampar in nossa lingua, avessan nus fich probabelmaing üna lingua scritta per tuot il territori, il rumantsch chi gniva üna jada tschantschà a Cuoira. Üna jada per adüna eira a fin la pussiblità d'ün rumantsch comün, ils sforzs per reunir ils dialects plü tard stovaivan esser inütils, perché ch'üna lingua artifiziala nun po esser vivainta. Ed uschea eschan nus its our d'glioter. La gronda autonomia da nos cumüns, mincha cumün eira sco ün pitschen stadi per sai, ha favori la diversità da nos dialects, chi cambian da cumün a cumün. Eir tanter Müstair e Soncha Maria. Bainbod cumanzerà a Sinchamaria la chatscha

da chamotschs ed a Müstair la chacha da chamochs. Surtuot as müda ferm nos linguach da vallada in vallada, tant cha nus povrets d'Engiadina bassa nun poderan quaista saira ballár e sotár e chantár a plaschamaint, na nus stoveran ans sottameter e'ns cuntantar da bállar e sótar e chántar, il che nun ans tschuncarà in ningiüna maniera il divertimaint.

Quaista diversità tanter nos dialects ha bain eir alch da bé. Prof. Jud, forza il melder cognoschitur da nos rumantsch in cunfrunt ad otras linguas neolatinas, il cloma ün parc naziunal per sia richezza da fuormas üna plü interessanta co l'otra. Quai ans demuosserà detagliadamaing il Diziunari Rumantsch Grischun. La ditta diversità nun ha, sco cha blers temman, il dischavantach dad impedir l'incletta tanter ladins, tanter jauers, valladers, puters e'ls da Bravuogn, quai sainta minchün dals preschaints. E per scrit avain nus uossa ün instrumaint chi pò ans cuntantar, scha nus vulain ans dar la fadia da'l imprender. Il diziunari ladin da Dr. Reto Bezzola e Dr. Tönjachen, chi gnirà oura bainbod, ans sarà ün bun agiüd. Quai chi pò dar da pensar, ais la granda distanza tanter ils trais dialects prinzipals, uschea cha blers ladins tschantschan tudais-ch cun lur cunfrars sursilvans e viceversa. La distanza tanter quaists dialects prinzipals nun ais in fuond uschè granda sco chi para a blers e cun relativamaing paca fadia as riva d'as inclejer. A l'Uniun rumantscha da Turich tschantscha minchün seis dialect e'ls oters inclejan sainza difficultà.

Almain in nossas scoulas secundarias stovess gnir lett eir qualchosa in sursilvan, per exaimpel «Il cumün d'Ursèra» da Giachen Chasper Muoth, noss'epopea grischuna. Nun ais quai trist cha be pacs dals ladins inclejan e san pronunzchar giüstamaing nossa imna patriotica «A Trun sut igl ischi». I dischan «issschi» impé dad ischi (cun «sch» sonor) e nun san gnanca cha quai voul dir aschèr. Mincha rumantsch stovess cognuoscher la rigurusa poesia «Il pur suveran» dad Anton Huonder: «Quei ei miu grepp, quei ei miu crapp, cheu tschentel jeu miu pei», da la quala l'eminent critic Prof. Gonzague de Reynold disch: «Ce sont peut-être les vers les plus suisses que nous connaissons.» E nun podessan vice-versa ils Sursilvans trattar in scoula alch prosa o poesia ladina? Per exaimpel ün per poesias da Peider Lansel, nos venerà poet quà preschaint.

Nus stovessan far tuot nos pussibel da tschantschar rumantsch tanter Rumantschs eir dad otras regiuns, ad ün appenzellais ed ad ün abitant dal Valais cun tuot quai chi tschantschan dialects stên differents ün da l'oter, nu gniss gnanca adimaint da discuorrer insembel hochdeutsch. Nus nun podain ans permetter particularissems. Nus nun vulain esser be Ladins e vera

sur ingiò sün oters Rumantschs. Sco cha nos babuns sun stats ferms, unind las trais lias, unin eir nus ils trais rumantschs: il ladin, quel dal Grischun central e'l sursilvan.

Frais-chamaing, ladins, na be hoz e durant la feista cun discuors e producziuns, na, eir duman in pratica e mincha di vulain nus tuots quà reunits cumbatter per nos rumantsch. Mammas, baps e magisters, dit a vos ufants chi lessan salüdar per rumantsch il viandant eister e vus svess cur cha vus giais a cumprar in butia e chi's respuondan per tudais-ch, tschantschai rumantsch. La gentilezza vi dals eisters va fin ad ün tschert punct, allura cumainza l'ignoranza da l'eister stabili pro nus, chi guadagna seis pan da nus, profitta da nossas instituziuns ma chi nun as ha dat la fadia (e quai per cuolpa nossa) dad imprender la lingua dal pajais. It in butias chi fan inserats rumantschs ed in ustarias chi mettan oura insegnas rumantschas. A Scuol per exaimpel augmaintan dad an in an inscripziuns rumanschas comünalas. Quai ingrazchain a nos poet e leger chantadur e redactur Men Rauch, dasper tuot eir amò capo da seis comün. Divers privats seguan il bun exaimpel e mettan oura inscripziuns in nossa lingua e nun fan per quai plü noschs affars. Nus stovain vera cha nos terrain gnia buollà eir exteriuramaing sco rumantsch, sco cha disch uschè bain barba Otto Gieré.

Dumandain eir ils billets e'ls nomers da telefon per rumantsch. E scha nus vessan dad inscuntrar ün marmuognunz chi nun as lascha persvader e sustegna la granda ütilità dal tudais-ch e la pitschnischma importanza dal rumantsch, schi saran nus pronts culla resposta: Scha ün tal Maschel Buttatschü nun cognuoscha propcha ningiüns ideals e viva be per sa buorsa e nun vezza sün quaist muond oter co be ütilità, schi til dscharan nus chi d'ais eir fich ütil da savair il rumantsch chi d'ais sco üna miravgliusa clav per imprender leivamaing otras linguas, chi sia talian, franzes o spagnöl, dafatta tudais-ch. Id ais ün fat cognoschü cha'ls Rumantschs han generalmaing üna plü buna pronunzcha e tschantschan melder il bun tudais-ch sco blers cunfrars da la Svizra tudais-cha influenzats tras lur Schwizerdütsch.

Ma nus eschan ils ultims da giüdichar üna lingua be davò l'ütilità, davò la convenienza. La lingua ais infinidamaing da plü. Ella fuorma nos impissamaints, nos raschunamaints, tuot nos pensar e sentir. Ella ais l'orma d'ün pövel.

Nus Grischuns eschan uschögliö cognoschüts sco cheu dürs plü dürs sco la crappa da nossas muntagnas. Muossain üna jada nos cheu dür cur chi vaglia la paina, cur chi's tratta d'ideals uschè ots sco quel da mantgnair nossa chara lingua da la mamma!

Ün discuors salvà als 1. avuost 1936 da stud. phil. Jon Pult, Sent

Gazetta Ladina, Scuol, 7 avuost 1936

Stimads cumpatriots! Chars vaschins da Sent!
Fingià ardan ils fös sü per nossa vallada, üna lingiada sainza fin. Da cumün in cumün sunan ils sains tras quaista solenna not festiva. Da l'extrem oriaint da nos pajais, da nossas muntagnas d'Engiadina bassa fin a l'otra extremità, al Lai da Genevra, passa in quaist mumaint eir a travers tschiera e plövgias ed auazuns ouravant tuot ün impissamaint, üna brama: l'amur per nossa patria!

Il paur grischun sco eir il zürigais da cità, il pachific bernais, il pepi da Basilea, il vadais, l'alleger tessinais, els tuots as saintan hoz plü dastrusch, plü units: quels chi taidlan sün plazzas publicas ils pleds officials, producziuns da musica e chant patriotic, quels chi van a vera e dombrar ils fös, quels chi sun rampignats süsom ils cuolmens ed han trat nanpro legna e bos-chaglia per far sü s-chandlèrs e dar fö a quels ed uossa, imez quella immensa pasch da las otezzas, guardan suringiò sün la val in festa e solennità. Avant ün pêr ans sun eu stat cun ün pêr cumpagns a far il fö sül Piz Mot. Quella sairada nun invlidaraja plü. Eu nun ha mai senti plü stên e plü profuond la patria in mai.

E pro quels chi nun han la fortüna da passantar ils 1. avuost imez la quaida maestusità d'üna val alpina, ma chi sun in cità tanter chasas ed asfalt, eir tanter quels saraja daplüs co chi's craja, chi saintan quaista saira a batter plü ferm lur cour patriotic. Ün raz da solennità aintra forsa eir illa plü povra stüvetta. E chi sa, in quantas chasas a l'ester cha cumpatriots, portats dal destin dalöntsch davent da lur pajais natal, imez ün pövel da spiert ed orma differenta, resaintan quaista saira plü stên la distanza da lur pajais e l'increschantüna vers el.

Ma pro blers, eir massa blers, manca hoz quell'algrezcha, quell'allegria festiva d'üna jada! Ils temps sun noschs, cumbat e crisa ruojan adüna plü stên vi da nos stadi, vi da noss comüns. La situaziun interna da nos pajais dvainta bod da di in di plü malsgüra, i naschan difficultads economicas e politicas sainza fin e dal barbuogl da la situaziun politica externa nu vulain gnanca discuorrer. Vents, bleras jadas boffs da noschas nouvas sofflan sur noss munts nan. I capitan evenimaints inaspettads, fats accumplits dad ün di a l'oter.

Ma güst in quaists temps tuorbels e noschs, nu dvainta qua nossa festa naziunala sco plü profonda, plü resentida da blers chi in ans da prosperità solaivan pac as confuonder cun festas idealas patrioticas, riand sco ün pain suot oura da quaist patriotissem sentimental? Ils 1. avuost eira dvantà pür massa da bleras varts üna festa d'attracziun avanttuot per ils giasts e curants, üna spezia da carnaval. Quellas notadas plain canèra, fracasch e sensaziun in tscherts lous da cura nun avaivan per davaira plü bler da chefar cull'idea dals 1. avuost!

Hoz aise forsa ün pa cambià. Il dür cumbat per l'existenza, la situaziun bod disperada d'hozindi ha eir rivi ils ögls a blers per la trista situaziun da nos stadi e svaglià lur cour patriotic. I nu's po viver be sulet, nus tuots eschan liats vi dal destin da nos pajais. Al lö da l'indifferenza areguard a la patria ais entrà ün fervaint giavüsch, üna nouva spranza. Possa nos pajais chattar la via tras las crappusas gondas da difficultads economicas, possa nossa patria superar ils privels chi l'imnatschan intuorn ed intuorn, possa nos pövel tgnair insembel e restar ferm!

I dà pürmassa eir da quels cha'l pled da quaista saira nu commova. Quai sun ils marmuognunzs, ils criticasters, adüna pronts per sbrair; nöa nun ais bun per els, be schnöss e critica dapertuot. Ma cur chi's tratta d'as far vagliair da star aint per üna chosa, da surtour üna responsabiltà da far alch, dad agir, lura suna sparits tanter la fuolla. Quels sun la ruina da la democrazia. Quels tiran il charr vi e plü aint illa belma.

La democrazia dumanda sacrifizis da minchün, eir fiduzia, perseveranza, spranza, optimissem. Ella ais la fuorma da stadi per ün pövel da buna voluntà, degn d'ella. Ma scha la democrazia nu voul plü dir oter co libertà da critichar sainza voluntà da construir, lura vaja aval, e quai a la svelta, i manca la concordia pro'l pövel, i manca la direcziun, las forzas dvaintan vi e plü sparpagliadas, ün bel di crouda tuot ordglioter i'l man d'ün'otra fuorma da stadi, d'üna pussanza estra. Cun nossa democrazia svizzra vasch eir tü, liber paur grischun!

Ma vulain nus propcha perder la fiduzia in nus svess? Quai füss vigliacaria invers nus e tradimaint cunter la jerta da noss babuns! Na, hoz, il di dals 1. avuost, vulain nus vera insü, eir scha blers pissers ans schmachan eir qualvoutas düramaing, nus nu vulain perder la fiduzia e la spranza i'l avegnir da la patria e da nus tuots. Nus eschan üna granda famiglia e stovain tgnair insembel eir sainza esser sforzats, e quaist liber tgnair insembel ans darà la forza per cha la jerta da tschientineras dad ans nu gnia traplada suot.

Ün pitschen pajais ais nossa Svizzra, ma quant rich in bellezzas da natüra,

che variaziuns grandiusas: quatter linguas, quatter culturas vivan insembel in pasch sainza cunfins tanteraint. Id ais pussibel da viver ün dasper l'oter, eir schi nu's tschantscha l'istessa lingua, eir scha tuot las differenzas nu sun splanadas via unifuormamaing sco in tscherts oters pajais, eir scha tuots nu portan l'istessa chamischa, cha la sia naira, brüna o cotschna. Quai chi'ns cullia nun ais la forza o la trumbetta, ma il vaira spiert svizzer da toleranza e da franca persvasiun, quella voluntà da respettar e d'incler eir a quel chi tschantscha ün'otra lingua e chi nu pensa prezis istess.

In che oter stadi podess üna minorità, ün pövelin sco nus rumantschs, dumandar cha sia lingua vegna recognoschüda officialmaing! Id ais bain vaira, cha nossa favella ais fin uossa statta trattada da figliastra, ma na our da motivs da pressiun o d'opposiziun, ma per mancanza da cognoschentscha da las relaziuns, e là eschan nus svess la cuolpa. Nus eschan stats massa modests e dschain pür, massa fraids ed indifferents.

Hoz ais sdruaglià eir l'orma dal pövel rumantsch chi dumanda seis dret, la declaraziun dal rumantsch sco lingua naziunala. Imez il mantun da dumandas finanziarias chi spettan sün üna soluziun a Berna, ais nos postulat be ideal sco ün'insla agreabla; i's tratta d'üna dumanda pürmaing naziunala, patriotica, e sperain cha pro la votumaziun federala sur il recognoschimaint dal rumantsch as muossa cleramaing ed in maniera impressiunanta il patriotissem svizzer da noss cunfrars na rumantschs.

Be cun recognoschimaint official nun aise però fat! Nus stovain eir cultivar nossa lingua, e nö la trattar sco ün dialect inferiur, nö gnir davo mincha trais pleds cun ün pled ester ed, apaina chi riva inchün chi savura be ün pain da fulastèr, zoppantar nossa lingua. Chi chi abanduna la lingua da la mamma, quel ais ün uman sainza ideals, sainza caracter, quel ais a chasa dapertuot e ninglur, pront dad esser hoz communist e daman faschist!

Il cumpatriot svizzer chi vain in vacanzas in nossas vals, voul dudir il sun da nossa lingua, el voul vera inscripziuns rumantschas. El doda plü jent our da la bocca d'ün infant ün salüd rumantsch sco'l solit «Grüezi»! Al viandant in nossa terra stovessan nus dar l'impressiun cha il rumantsch saja in plaina vita e na üna lingua moribunda. E qual confederà nun ais cuntaint ed eir ün pa superbi d'avair chattà ün nouv toc Svizzra cun ün'agna lingua, chi ha per el l'attracziun dal misteri?

Dal Gotthard infin a Martina resuna amo hoz il pled rumantsch, ed in üna libra Svizzra resunarà'l inavant! Svizzers, Grischuns, Rumantschs vulain restar! Quai ans vulain impromettер hoz davant ils fös dals 1. avuost! Bainbod ils fös sun ars e sfümantads, ma üna flamma arda inavant aint il cour da

mincha bun patriot svizzer, insembel in tuot il pövel dà quai üna flamma, e scha in tscherts temps ella avess dad ir inavo e da tschimar apaina, schi pro'l plü pitschen vent chi sofless sur noss cunfins, as sdaisd'la, s'adoza, dvainta ün föun, chi ans darà cul agüd da Diou la forza da spendrar nossa bella Svizzra, nos prüvà pajais natal.

Discuors a la festa dals musicants a Sent, ils 23 avrigl 1939

Stimats musicants, stimada raspada engiadinaisa!
Hoz ha la musica il pled, i nun ais il cas da gnir cun lungs discuors. La dobla vusch umana po mal concuorrer cul sun da la trumbetta. Ma intant cha vus musicants as preparais per la concurrenza, schlamgiand vos lefs in bun Vuclina, am saja concess d'as spordscher in nom dal pövel da Sent ün cordial e schlass bainvgnü. Bainvgnüts vus tuots da giosom fin süsom la vallada, vaschins da vidvart e nanvart Punt Pedra, musicants da Suot- e da Sur Muntfallun, ed ün special bainvgnü a vus cunfrars d'Engiadin'ota chi nu chattais suvent la via fin giò bod pro'ls ultims valladers.

Üna vaira comünanza engiadinaisa ais reunida hoz aquia, üna granda e bella mastralia. Sül frais-ch verdin da la cuttüra chi rinascha as vezza il cotschen dal costüm da nossas giuvnas, il glüschir dals instrumaints aint il sulai. I's oda il pled prüvà da bod tuot ils cumüns. Spiert ed umur engiadinais accumpagnan las melodias da nossas musicas. Il ravarenda Bansi da Chamues-ch, chi vivet avant passa tschient ans, nun avet para tuot ils torts sch'el dschet üna jada cha bal e musica sian la forza naziunala dals Engiadinais.[213]

Ma pür massa nun ais hoz l'algrezcha da festa uschè viva sco ch'ella eira forsa üna jada. Alchüns impissamaints amars nun as laschan taschantar dal tuot. Eir culs plü ferms fortissimos nun as po stendschentar tscherts pissers; e tanter ils accords in dur para dad udir il cling d'üna flaivla nota trista in moll o minur. Eu sà cha ün e l'oter tanter vus avrà pensà ant co gnir quia: Aisa propcha uossa il mumaint da far festa, da sunar e star allegers, intanta cha pac toc davent da quia sun chargiadas cun minas punts e vias, survagliadas da nos militar? Be là oura s'adoza il Piz Lad, ultim cunfin da nos pajais. Il cumün da Sent ha terms cull'Italia aint in Schlingia e terms culla Germania aint in Fenga. Nus eschan quia sco ün cuogn aint il pussant sistem da l'axa.

Chars cumpatriots! Güst perquai stovain nus gnir insembel e'ns rantar l'ün vi da l'oter. Üna festa sco hoz ais üna grandiusa occasiun per strendscher ils

213 67. Jahresbericht der Historisch-Antiquarischen Gesellschaft von Graubünden, Jahrgang 1937, p. 91-92.

liams tanter nus plü fermamaing e per fuormar üna granda famiglia. Nus Engiadinais, individualists per la pel, particularists, sparagliats e riservats, nu das-chain plü inavant ans stachar da la vita sociala ed ir in tschercha da la suldüna. Il singul, intemuri tras radio e pressa e noschas nouvas, influenzà da qualche vaschin clouder, dvainta vi e plü fatalist e pessimist e vezza l'inimi fingià sün porta.

La comünanza dà curaschi e fiduzia ill'aigna forza, l'ir spadla in spadla cul prossem ans fa star dret sü... e chi sà scha quai nu svagliess in nus darcheu quel fö da la storia grischuna, quel entusiassem patriotic e, schi sto esser, dafatta il fanatissem d'ün Jenatsch?

Scha pleds sun massa debels per inflammar il fraid, l'indifferent, schi la musica ha üna magia singulara, üna forza misteriusa, irresistibla, chi tschüffa eir a quel chi nu voul as sdruagliar.

E güst la musica d'instrumaints da flà ais la plü pussanta; ella vain incletta e sentida dals plü blers; musica vairamaing populara e democratica! Ella ans dà cun seis instrumaints, schabain fich differents, ün stupend exaimpel d'uniun e d'armonia. Na be il singul sunader, l'insembel quinta. Homens da tuottas qualitats sunan ün dasper l'oter suot üna bachetta, quia forsa ün liberal il cornet e là dasper'el ün democrat il bass. La musica d'instrumaints da flà ais sainza fal la plü virila – ils romans appredschaivan be quella – na pel debel, clouder filistrun, ma per quel chi ha in sai il dun, la forza ed ün minz d'idealissem.

Possa il sun da nossas musicas rivir ün pà noss cours a l'ideal patriotic chi per nus ais l'ideal rumantsch. In occasiun da quaista festa a Sent, il plü grand cumün da paurs da l'Engiadina e sco tal dal tuot rumantsch, vulain ans dumandar: Dà quai üna musica da taimpra rumantscha, ün möd d'execuziun propi nos? Prof. Cherbuliez, il fin cognoschidur da las relaziuns musicalas in nos chantun, disch da schi: «Auch auf dem Gebiet des Blasmusikwesens hält der Bündner Romane die Mitte zwischen alemannischer Bedächtigkeit und Gründlichkeit, welscher Eleganz, biegsamer Tongebung und feuriger Temponahme. Den ernsten Grundzug eines echten Berglers lockert er kraft seines romanischen Temperamentes klanglich auf.»[214] Ed uossa vulain sentir quaist temperamaint roman, quaist schlantsch rumantsch. Sü sunaders, fat onur a nossa patria engiadinaisa!

214 Cherbuliez, Antoine-Elisée (1938): Musik in Romanisch-Graubünden. in: Neue Zürcher Zeitung, 13. Februar 1938, Separatdruck: Rätoromanisches Erbe.

Pled salvà a la radunanza cumünala da Sent, ils 28 mai 1943

Chars vaschins, stimats cumpatriots,
Il cas voul ch'eu n'ha stuvü gnir hoz da Zuoz giò Sent a tour mia unifuorma e ma roba militara, per entrar duman insembel cun blers da vus in servezzan per perchürar nossa patria, cha nus vulain mantgnair sco soncha jerta dals baps: Nossa Svizzra, nos char chantun Grischun, nossa müravgliusa Engiadina, e quai chi ans sta il plü a cour, nos cumün da Sent, cun sias chasas, famiglias, il fuond, la prada e'ls champs, culs gods e las vals, cun nos En.

Sch'eu n'ha tut il pled quaista saira, schi ais que per üna chosa chi am sta a cour e ch'eu spêr e bram ch'ella stetta a cour eir a blers oters tanter da vus.

Hoz mezdi, a paina rivà da Zuoz, udit eu da la radunanza da quaista saira e dal tema chi ha da gnir trattà. La davomezdi, preparand meis tornister, am perseguitet quaista chosa e nun am laschet pos. Uossa vuless eu dir ün pêr pleds da quai, ün pêr pleds pel salvamaint da nossa vallada davant speculaziuns tecnicas, davant l'imnatscha d'üna granda intrapraisa chapitalistica. Ün lai artifizial in nossa cuntrada sco quel progettà, ün'ouvra electrica da talas dimensiuns, ruiness per adüna la bellezza da nossa val.

Cur ch'eu udit quaista prümavaira, in quels müravglius dis cha nus vain gnü, la nouva, am paraiva quai bod impussibel. Eu savaiva bain cha plü bod as vaiva üna jada manzunà dad ün lai. Ma quai paraiva üna fantasmagoria da quel ingeniör tudais-ch chi ha gnü l'affrunt da publichar ün cudesch chi para sco üna schleppa a nossa val: «Das Engadin als Wasserreservoir».

Quella jada paraivan quai robas fantasticas. Hoz pür massa staina brav dastrusch a la realtà. Ingeniörs sun gnüts a masürar e far propostas e discuorrer cun nossas autoritats da cumün, fand propaganda per quai suot. Ed hoz staina, bod sainza ans vair innacorts, fingià davant ün pass da granda importanza. Ponderai bain, avant co trattar cun quels chi vöglian l'intrapraisa.

Eu sà bain cha'ls avantachs chi offran a nos cumün sun grands. Diversa milla francs l'an fessan comad. Hai, ma aisa dit cha quels sun propcha sgürs per ans ed ans. «Bündner Kraftwerke» a seis temp nun ha portà aint oter co disgusts ed augmaint dad impostas. Aisa propcha sgür cha davo la guerra tuot va precis sco chi's ha calculà hozindi? I sun gnüdas ed i vegnan fattas ouvras a sfrach. Il charbun davo la guerra nu sarà neir exaust. E las invenziuns sül champ da l'electricità muossan nouvas vias chi pudessan re-

voluziunar l'electrotecnica, eu pens a la uscheditta «Atomzertrümmerung».

E quants dischavantachs! Ümidità, fuormaziun da tschiera, boudas a l'ur dal lai (pensain be a la bouda da Vallorcha!), ed üna chosa importanta: Interess cumün culla Germania. Cur ch'üna granda potenza dependa da plü pitschnas, ais ella svelt pronta da sgürar seis interess e dir: «Ma nus stuvain avair garanzia pel lai e francar ils cunfins dal lai, per esser sgürs da la forza e dad eventualas surpraisas.» Cun da quels chantunais nun aisa adüna bun trafichar!

Ma eu nu sun bun da discuorrer dad avantachs e da dischavantachs. A mai para cha la chosa surpassa quels argumaints. I's tratta da salvar nossa cuntrada o da la sgradar per adüna. «Schi», dscharàn qualchadüns, «vus chi passais quia las vacanzas vessat gugent ün Sent in vesti da dumengia, bel sco ün paradis. Ma nus chi vain da lavurar e strapatschar, stuvain eir pensar al lavurdi. Quel nun ais uschè ideal e bel. I's tratta da l'existenza, i's tratta da gnir tras, da mincha rap.» Ma nu daja propcha ünguotta chi va sur il rap? L'amur per nos sulom, per la bellezza. Ün lai artifizial ruiness, quai ais sgür e tschert, per minchün chi ha ün pa da gust per il bel, ruiness sco üna natta trida l'Engiadina bassa da Pradella fin passà Martina, üna natta trida, sgrischusa, chi nu passess mâ plü. Qual uman vuless üna granda natta in fatscha, e perquai raps per tuot ils dis da sia vita.

«Ma d'instà cur ch'il lai füss plain, durant il temp chi vegnan ils esters, füss quai amo bel!», dscharà l'ün o l'oter. Na e madinà, bel nu füss el, quaist lai artifizial, ün ögl da vaider aint illa cuntrada, chi sà da che culur! Ed il rest da l'an, cur l'Engiadina ais nossa, cur ch'ils esters sun davent, in prümavaira, quella bramada stagiun, co as preschantess qua la chosa? Üna trida leua, cun ün pêr fops d'aua morta chi spüzza; nus vezzessan quella da Plattamala fin Pradella. Chi chi ha vis ün da quaists lais culats oura, nu po plü invlidar quel trist quader, trid sco'l puchà. Da Plattamala fin Pradella üna trida leua belmusa, merdêra al lö da nos En, chi ha chantà sia chanzun daspö il prüm di da noss'infanzia.

A quels chi sun per l'ouvra vuless eu dumandar: «Nu displaschessa eir a vus da nun udir plü il chant da l'En chi cumpagna vossa lavur sül fuond o aint il god e cha vus dudis la saira in quella grandiusa quaidezza, la chanzun da l'En, chi cumpagna il stanghel viandant chi vain sü da la stradella per tuornar in seis cumün! Cun ün lai artifizial füss tuot plü somber, plü s-chür, plü sul. Morta tuotta chanzun! Il lai dals morts! Najantar l'En, quai füss najantar l'Engiadina. Nun as laschessat vus mai increscher da la poesia da l'En, cha noss poets han dechantà? L'En «cun seis schuschuri char», l'En

«cun sa magica gïa»?» Eu das-ch bain eir nomnar ils vers da meis bap:

Giosom in largias stortas s'volva
e cuorra murmurand e verd nos En.
Divin silenzi l'univers involva,
luntan be clama'l sain quaid e solen.

Co mâ laschet per l'ümla sia stüvetta
Sar Not richezzas, luxus e bainstar?
El nu sa dir. Ma scha'l savair t'diletta,
il vegl Glischanna stoust tü dumandar.

Forsa savess cun sa crappusa sella
nouvas at dar quel schlass nos S-chalambert.
Dumanda per savair sgüra novella
nos En rumantsch, e serpegiand e verd.

Chars cunvaschins e vus tuots chi eschat inragischats in nossa terra! Nu venderai nossa patria per ils bels francs glüschaints! Guardai bain, avant co tour decisiuns e's laschar aint in discussiuns, nu darai gnanca il daint pitschen! As dostai cunter il Baldirun modern, chi chatscha aint sias cornas aint dal Tirol; ün Baldirun main gruogl sco'l vegl – el vain cun plaschantinas, bels progets e bancanotas – ma plü privlus, plü malign. Cur ch'el ais quia, inütil da'l s-chatschar. Lura ha'l tut possess per adüna da nossa cuntrada.

A tuot quels cha nossa terra ais chara e chi han ögls per las bellezzas da nossa val – dechantada da tants e tants sco üna da las plü bellas – vuless eu rovar: Fat vos pussibel per mantgnair nossa val, uschè cha nus la pudain amar invant, sco fin uossa, e ch'eir ils figls nun ans possan far rimprovers da l'avair sgradada, cha quels chi vegnan davo nus possan amo dir da l'Engiadina:

Fintant tras spelma l'En murmura
nos cour nun ama co a tai!

(La radunanza decidet da nun entrar in trattativas cul consorzi dal proget, 23 vuschettan per schi, 88 per na.)

Giachen Caspar Muoth

Referat salvà a l'Uniun dals Grischs, Samedan, ils 10 december 1944

Stimats preschaints e commembers da l'Uniun dals Grischs!
Eu vuless ingrazchar a giunfra Domenica Messmer pels simpatics pleds d'introducziun ed eu stögl confessar cha que m'ais ün plaschair da discuorrer üna jada in Lur ravuogl quia a Samedan. Gugent vess eu profità da quaista bell'occasiun per Als intratgnair dad alch soget degn da quaist venerabel cumün, patria d'ün Jachen Bifrun. Gugent vess eu discurrü per exaimpel da la part uschè importanta cha l'Engiadin'ota avet pro'l svilup da nossa litteratura, dad ün o l'oter da noss vegls poets ed autuors e da seis stil e linguach particular. Forsa vessan Els eir gnü interess d'udir qualchosa davart l'ouvra poetica da Peider Lansel o d'ün oter autur vallader. E que Als parerà forsa ün pa curius cha güsta eu sco Sentiner vegna sü pro Els a referir d'ün poet tschalover, da «tschell'ova».

Eu sa cha l'Engiadinais guarda in general sco ün pain suringiò sur il rumantsch sursilvan, sainza il cugnuoscher ed appredschar. Epür la litteratura sursilvana ha ouvras d'ün'aigna bellezza chi vegnan vi e plü stimadas eir dadour noss cunfins rumantschs. Nu füss que bun ch'eir nus Ladins, chi eschan lur frars, cumanzessan a resguardar ün pa daplü lur megldras ouvras impè da las ignorar per granda part. Il sursilvan ais üna ferma pozza da nos rumantsch; l'ultima dombraziun federala dal 1941 demuossa cha sün 1 Ladin croudan 3 Tschalovers in sen extais dal pled, cumprais il Grischun central, damaja 10'000 cunter 30'000.

I füss puchà da serrar ils ögls davant tuot que chi d'ais sursilvan. Ün pa dad influenza vicendaivla nu füss sgür bricha da dan. L'Engiadinais ais uschigliö tuot oter co rinserrà e sa appredschar be avuonda las culturas dadour munts. Ma il Sursilvan ais forsa d'üna vart massa paraint per ans dar qualchosa da nouv e d'insolit e da l'otra vart massa distant per ün liam stret e cordial. Fat ais cha inour la Lia rumantscha e la Società retorumantscha cul DRG e las Annalas, inour qualche chanzun da cor cuntschainta eir pro nus, nun existan bod ingünas relaziuns tanter pêr.

Perquai vuless ris-char hoz da'Ls dar üna jada üna pitschna prouva da quella litteratura in Als preschantand ün da lur grands poets chi sa dir qualchosa eir a nus, Giachen Caspar Muoth. Eu crai chi saja temp ed ura ch'el vegna eir cuntschaint in Engiadina. E güst quaist an, chi gnarà celebrà il 100avel da sia naschentscha, am para ch'eir nus Ladins al das-chain

undrar cun ün pêr pleds, tant plü cha nus vain in quaist an da giubileum la furtüna cha duos scriptuors ladins han tradüt sia ouvra plü remarchabla «Il cumin d'Ursera» in nos idiom, Men Gaudenz da Scuol e Tista Murk da Müstair, independentamaing, sainza ch'ün sapcha da l'oter: ün bun segn per ils ögls averts e l'activitä da noss scriptuors. Las traducziuns nu sun amo stampadas, ma ils traductuors m'han gentilmaing miss a disposiziun lur manuscrit, tant ch'Els pudaran udir quaista saira üna recitaziun ladina d'ün pêr passagis dal «Cumin d'Ursera», nos epos naziunal, sco ch'el gnit nomnà. Sar Tista Murk ha tradüt in plü amo üna da las plü bellas balladas da Muoth, «La dertgira nauscha da Valendau», uschè chi d'ais da sperar cha Muoth vegna finalmaing eir cuntschaint in nossa val.

Avant co entrar ill'ouvra da Giachen Caspar Muoth, vuless Als dir ün pêr pleds sur da l'uman. Giachen Caspar Muoth – o sco chi dischan in seis cumün natal a Brail in Surselva – Giacun Haspar Muoth, ais il tip d'ün original in tuot il sen dal pled. Amo hoz, bod 40 ans davo sa mort, vegnan quintadas – sco chi füss stat her – scenettas, anecdotas, spass, distracziuns capitadas al sar prof. Muoth a la scoula chantunala a Cuoira. E quels chi sun stats seis scolars han amo in frais-cha e suriainta memoria lur professer distrat, glünatic, d'ün temperamaint explosiv in tuot seis esser original qualvoutas pac bain ruellà ed eir schlaschà, ün vaira bohémien chi faiva onur al vin, ma chi daiva sainza avair ün sistem o üna metoda uras d'istorgia inschmanchablas, chi faiva viver las persunas da l'istorgia, cha'ls scolars fascinats invlidaivan bod d'esser a scoula, assistivan als cumbats d'ün Hannibal, faivan il viadi cun Alexander il Grand o chavalgiaivan cun nos homens grischuns – cun ün Güerg Jenatsch – sur munts e vals a travers scumpigls e strasoras politicas. Il professer dvantaiva lura poet, l'istorgia grischuna dvantaiva realtà aint ill'imaginaziun dals scolars. Epür, Muoth nun eira professer cull'aureola dal scienzà, el eira ün uman debel, bun, forsa massa bun cun scolars e la glieud intuorn el.

Ün pêr fats our da sia vita am paran degns da gnir manzunats cuortamaing. Giachen Caspar Muoth ais nat ils 29 da settember 1844 in ün dals plü bels lös da la Surselva, sülla sulagliva e vasta terrazza da Brail (Brigels), ot sur il Rain, chi cuorra dal vegl Trun giò vers il «marcau da Glion». El deriva d'üna veglia famiglia da paurs ed ha svess lavurà sül terratsch da seis babuns. I's sainta in sia ouvra ch'el ha tut eir fotsch e rastè in man e ch'el ha cugnuschü la lavur dal paur cun tuot la fadia ed il plaschair ch'ella dà. Muoth discuorra in tuot sia ouvra poetica il simpel e craftaivel pled dal pövel. Ingün miracul ch'el ais dvantà uschè popular, chi dà blera glieud in

Surselva – simpels paurs – chi reciteschan our dad oura balladas interas da Muoth. Eu n'ha dudi talas recitaziuns spontanas e vivas.

Ma perquant cha Muoth eira attachà a sia terra, sia intelligenza viva, seis talents, seis cheu plain ideas l'han chatschà a verer eir surour seis cumün ed ad inchaminar la via da student. Seis bap trametta il mattatsch da 15 ans, chi nu savaiva amo ün pled tudais-ch, a Feldkirch aint illa scoula da cità per imprender tudais-ch. A la fin da l'an ais il puobet rumantsch turnà a chasa curunà cul prüm premi e be cun prümas notas aint il attestat da scoula. Davo til vezzaina sco student a Mustèr, Sviz, Friburg e Losanna. Ma lura succeda a chasa üna disgrazia finanziala e la famiglia perda d'ün di a l'oter tuot il possess, e nos poet sta cun mans vöds sün mezza via. Mo el nu lascha as stramantar e piglia la vita sün sias aignas givellas. El va a l'università da München ingio ch'el maina la vita d'ün cuntin cumbat cunter miseria e fam, guadagnand aschamaing seis pan cun lavuors privatas. Minchatant tendscheva be, sco ch'el scriva, «de viver miserablamein cun in tec bier e paun». Lönch ha el durmi in üna chambra sü suot il tet insembel cun ün schneder ed ün chalgèr. E l'istess eira quaist figl da las muntagnas grischunas cun sia ota e svelta statura stimà e respectà da professers e conscolars. Buns amis güdaivan minchatant il pover student our da las plü nairas miserias, intant cha sia buna mamma sü Brail giaiva a dschurnada ed a far pan per l'inter cumün, per sustgnair cun ün pêr raps seis figl student a l'ester. Finalmaing, davo ün pêr greivs ans, vain l'ura da liberaziun. A la scoula chantunala a Cuoria vain libra üna plazza per istorgia e linguas veglias. Avant la nomina ha Muoth stuvü as preschantar a Lindau al Lai da Constanza al delegà da la cumischiun chantunala d'educaziun. El ha fat il viadi in 4. classa ed ais rivà cun caput e chotschas imprastadas. Ma quel inscunter a Lindau ha rendü al pövel grischun e rumantsch ün da seis grands figls.

Uossa ha'l sia plazza a la scoula chantunala a Cuoira, ed el resta là 30 ans e dvainta nos istoricher grischun, ün'autorità specialmaing sül champ dal medioevi grischun. I vain quintà ch'el vaiva üna speciala simpatia per l'istorgia da la Vuclina ed eir üna paschiun per tuot quai chi spordscha quella val. Mo el perscrutet e publichet bler. Dal 1902 l'incariket nos Grand Cussagl onurificamaing da scriver ün'istorgia grischuna cumplessiva. Ma el murit, avant co pudair realisar l'ouvra, dal 1906 al Kreuzspital.

Sia influenza però füt l'istess granda. Muoth nun eira be l'istoricher da biblioteca e verm d'archivs, el savaiva portar l'istorgia grischuna aint il pövel e dar vita a quai ch'el mussaiva, bellezza poetica. Our da l'istorgia

sun nadas sias plü bellas ouvras poeticas. Eu nu vuless Als tratgnair sur da l'historiker Muoth. Eu nu vögl, meis stimats adituors, Als dar üna survista da tuot sia ouvra poetica nomnand üna pruna da titels, eu am restraindsch da'Ls preschantar nos poet rumantsch cun ün pêr exaimpels.

Ün pêr vers da Muoth saran bain cuntschaints ad Els tuots. Sün seis monumaint sper la catedrala da Cuoira stan ils pleds:

Stai si, Giadina,
Stai si, ti Sut e Sursilvan,
Tegn car adina
Tiu plaid roman!

Que sun pleds our da l'ultima strofa da la famusa exortaziun «Al pievel romontsch»:

Stai si, defenda,
Romontsch, tiu vegl lungatg!
Risguard pretenda
per tiu patratg!

E sgür ch'Els cugnuoschan l'üna o l'otra chanzun culs pleds da Muoth: «Il Gieri da Frundsberg» o quell'otra alla patria grischuna:

Sai salidaus cun tia pezza grischa,
sulom de libertad, miu car Grischun!

Ma plüinavant nun ais malavita penetrà bler oter fin pro nus in terra ladina. Chi cugnuoscha in Engiadina quels trais idils «A Mesiras» (Ad imsüras), «Las Spatlunzas» (las duonnas chi sfrachan e sgromblan il glin), «Il Gioder» (ina cantada sur fatgs de cuschina dedicada a nossas casarinas, mo senza malart)? Quai sun stupends quaders da la vita da nos pövel. Puchà cha quaists idils nu sun tradüts in ladin!

Sia granda forza eira la poesia epica, la ballada, inspirada da l'istorgia. Muoth ais nos epiker, el requinta fats istorics in fuorma poetica, el fa reviver l'istorgia grischuna in poesia. El ha per quai ün dun fuormal pronunzià ed üna abilità e richezza da lingua chi nu's chatta megldra in nossa litteratura. D'ün inter rudel da balladas vögl nomnar be üna da las plü cuntschaintas «La dertgira nauscha da Valendau» (La drettüra noscha da Valendas), tradütta

in ladin da Tista Murk e publichada aint il nouv cudesch da scoula per las classas otas, «Il cuolm». Il poet requinta in quaista ballada il cumbat tanter la Ligia grischa e la Ligia naira. Ils paurs han battü ils signuors e tschüff ün dad els, Gieri da Razen. Els til mainan a Valendau per far drettüra sur dad el. Il signur ais sentenzià a mort ed i's parderscha la güstizia. Ma seis fidel servitur serva amo al pövel üna buna marenda e tras quai guadagna plan a plan il barun darcheu la simpatia dals paurs. Cur cha'l barun passa tras las bancadas dal pövel per dir adieu a quel per adüna, qua resainta quel granda malavita da la düra sentenzcha ed al porta ün eviva uschè fervent cha la spelma rebomba: «El vivi ditg el vivi bein, siu fallament nus perdunein!»

Ma l'ouvra la plü ferma da Muoth, üna vaira epopea naziunala rumantscha, ais seis «Cumin d'Ursera», e quel, stimats audituors, vuless Als preschantar. Nus avain la furtüna da posseder üna fich buna traducziun ladina fatta pel 100avel giubileum da la naschentscha dal poet tras dr. Men Gaudenz e publichada aint illas Annalas. «Il cumin d'Ursera» tradüain nus in ladin «La Mastralia d'Ursera». Ursera quai ais l'Urserental cun Andermatt e Hospental, chi as rechatta sco ch'Els san, aint il chantun Uri, davant il pass dal Gotthard. Quella vallada isolada da l'Uri tras la terribla chavorgia da la Schöllenen eira üna jada rumantscha ed appartgnaiva al abat da Mustèr (quai voul dir Disentis). Que eira, per uschè dir, terra grischuna. Ma davo la construcziun d'ün passagi tras la Schöllenen chi pussibilitet eir il trafic sur il Gotthard, cumanzet quella val plan a plan a's orientar vers il Uri, daplü co sur l'Alpsura/Oberalp vers il Grischun. Ils liams cun Mustèr/Disentis dvantettan vi e plü debels, e la lingua rumantscha da Val d'Ursera nu resistit a la lunga a l'imigraziun da blers Uranais da lingua tudais-cha chi s'inchasettan là e pigliettan suraman sur dals vegls vaschins rumantschs.

Ma amo aint il 15avel secul, la vallada nun avaiva pers sia lingua rumantscha, e la clostra da Mustèr nu vulaiva laschar ir seis drets. I det plüs scumpigls e battostas. Dal 1425 Uri avaiva preparà danov ün'allianza cun Val d'Ursera e quai cul agüd dals abitants tudais-chats. Sün quella nouva alarmanta as metta il grand abat da Mustèr, Peider da Pultengia, il fundatur da la Ligia grischa, in viadi sur l'Alpsura per persvader la mastralia d'Ursera da nu dvantar infidela a la Ligia grischa ed a lur mamma rumantscha. Quia cumainza l'ouvra da Muoth, chi rapreschainta fats storics cun licenza poetica. Al principi da l'ouvra – l'ouvra intera ha üna lunghezza da ca 1500 vers – vezzain nus co cha l'abat da Mustèr chavalchescha cun sia glieud armada sur il pass dad Alpsura/l'Oberalp ed ils truois da Val d'Ursera, per festinar a la mastralia decisiva, chi eira tgnüda zoppada a l'abat, mo da la

quala el gnit a savair. Eu Als preleg quaist cumanzamaint illa traducziun ladina da Men Gaudenz.[215]

1. Cun quaists duos versets depingia Muoth admirabelmaing e cun amur quel nöbel abat.

2. In passand quels pas-chs e gondas dad Alpsura fan els fla a lur pisser e malcuntantezza sur dals infidels dad Ursera chi vöglian s'alliar cul Uri. Ais que pussibel cha'ls Rumantschs d'Ursera admettan quai? Els nu pon crajer.

3. Ed uossa, ch'Els fetschan attenziun, scha quaists pleds chi seguan nu sun d'ün'actualità impressiunanta e nu valan per part per nossas relaziuns dad hozindi.

4. Mastral de Moos d'Ursera ais ün da quels chi ha instigà la populaziun d'Ursera a l'allianza cul Uri, al tradimaint invers l'abat. Discurrind d'infideltats e dispittas da plü bod – id ais culà eir sang pervia da Val d'Ursera – discurrind e meditand plain pissers riva l'abat cun sia escorta süsom il pass pro'l lai da l'Oberalp, e passand sper il lai via, as palainta üna stupenda visiun.

5. A Hospental ha intanta fingià cumanzà la mastralia plaina da tensiun ed agitaziun. Tudais-chs e Rumantschs, giuvens e vegls, duos partits sun in tensiun. Il mastral de Moos d'Ursera ed ün mastral dad Uri de Friess, cul tor dad Uri sün sia rassa, han provà cun tuotta eloquenza, cun tuottas raschuns pussiblas ed argumaints da persvader ils d'Ursera cha l'uniun cun Uri saja güstifichada, necessaria e materialmaing fich avantagiusa. Co reagischa il pövel? Muoth descriva quai admirablamaing. Forsa ch'Els saintan oura dal ritmus e dal crescendo sco chi cumainza vieplü a buglir tanter il pövel.

6. Che dvainta? Pleds invia, pleds innan: ils giuvens vöglian fingià ir cun Uri. In quel mumaint uschè dramatic riva inaspettadamaing l'imposanta statura dal abat, accumpagnà da sia escorta. La fuolla ais stuta, ils üns vezzan spranza, ils oters paran intemurits. L'abat saglia giò dal chavagl e va sülla buora da mastralia e pleda cler, dad ot e plan. El as drizza lura in ün pled decis plain dignità cunter l'infidel de Moos e lura cun aspra ironia cunter il furber e malign Uranais, Mastral de Friess.

7. Ed uossa sieuan quels pêr vers chi descrivan uschè bain il tip germanic-alemanic cun chavels cotschens e lantignas – ün ferm contrast cul tip ru-

215 annotaziun da l'editur: Las indicaziuns bibliograficas dal text original da Muoth e da la traducziun da Men Gaudenz cha Jon Pult citescha qua sun: Muoth, Giachen Hasper: Il Cumin d'Ursèra de 1425. in: Ediziun da Breil (dad Iso Camartin e Leo Tuor), tom 3, Poesias 1, Octopus, Cuoira, 1997, p. 125-162 / Gaudenz, Men (1944): Co cha l'abat da Mustèr, Pieder da Pultengia, va a la mastralia ad Ursera. in: Annalas, SRR, Cuoira, p. 79-99. Id es difficil da chattar our precis las passaschas cha Jon Pult varà cità, perquai ans tgnain vi dal text da Jon Pult sco ch'el es documentà.

mantsch s-chür e nair. Ils pleds sun francs, sainza resguard, cunter quaists purs cun creppas düras chi nun imprendan mai rumantsch.

8. Ed uossa vain la finala da l'ouvra, l'effet cha'ls pleds da l'abat han fat sül pövel, sco ch'el as decida. Darà la glieud da Val d'Ursera la vusch al tor da quels dad Uri o a Sonch Plazi da Mustèr?

9. Intant cha'l pövel fa festa as fan de Friess e de Moos our da la buoglia e smütschan our da la val giò per la Schöllenen – sur la «Teufelsbrücke» – la punt e la grippa dals diavels.

Eu spêr da'Ls avair pudü dar üna sblacha idea da quaist grandius poem rumantsch. Muoth ha dat, in vers populars ed inclegiantaivels, a mincha mattatsch da la Surselva üna visiun plastica da l'istorgia, d'ün grondius soffel epic. Dasper la forza da quaists vers e la richezza da quaista lingua – quai stuvaina bain cunvgnir – sblachischan ün pa quellas chanzuns rumantschas, lammas e sentidas, da blers da noss poets. Ma da l'otra vart das-chain eir dir cha la lirica profuonda d'ün Peider Lansel nu chattain nus pro Muoth. Muoth ais plü ferm, plü gruogl, plü viril, plü paur grischun.

«Il cumin d'Ursera» ais l'ouvra rumantscha la plü nudrida, la plü energica – üna vaira «cantada nazionala». L'autur piglia spraisa per nossa chosa rumantscha cun ün curaschi ed üna frankezza sco ch'ingün oter nun ha fat. Quia as po bod discuorrer d'ün naziunalissem retic. «Il Cumin d'Ursera» finischa cun üna victoria dals Rumantschs. La mastralia a Hospental dal 1425 ha decis da restar fidela al Grischun ed a la jerta rumantscha. Ma, sco ch'Els san, la vallada ais gnüda tudais-cha l'istess. I nun ais plü restà gnanc'ün fastizi, oter co'l nom Val d'Ursera chi's clama amo hoz Urserental.

Sco cun Val d'Ursera aisa eir i in otras valladas. Simils cumbats han gnü lö eir aint il Vnuost/Vinschgau tirolais, eir in Val Partens, per part in Lumnezia, in Tumlias-cha. Il rumantsch ha stuvü ceder dapertuot. E nu vain nus hoz in Engiadina üna situaziun chi fa pensar cun anguoscha a quella da Val d'Ursera?

E Tudais-chs sun arrivats
in lur val e s'han chasats,
gnüts patruns, sco va sül muond,
d'üna granda part dal fuond.
Quels Tudais-chs sun hinderses
ma dominan l'interess.

Regimaint e bains cumüns
toccan bain als vegls vaschins,
ma la glieud activa, nouva,
chi lavura, chi as drouva,
ha la roba, l'influenza, –
ed intant in decadenza
croudan nos Rumantschs spogliats!
Lur caracter, qualitats,
uoss'as perdan d'ün cuntin
fin chi rivan al tapin
cha'ls Tudais-chs, ils vagabunds,
mettan suot ils oriunds.

Samedan ha daspö decennis, in üna situaziun fich prievlusa, tgnü ferm vi dal rumantsch. Cun tuot cha ils mastrals de Moos tanter noss'aigna glieud nun han sgür bricha mancà, ed ils mastrals de Friess tanter ils fulasters han eir savü as fuar aint. Ma per furtüna ha quai dat da quels chi'ls han cumbattüts, e güsta tanter ils fulasters activs e nouvs ha que dat da plü co ün chi ha muossà la buna via als Rumantschs. Quels fulasters sun dvantats ils meglders Engiadinais.

Samedan ha tgnü vi dal rumantsch. Samaden ais darcheu dvantà Samedan. Il spiert religius d'ün Bifrun para da vivantar darcheu il cumün: in baselgia ed in scoula, sün vias ed in stüvas as doda amo il prüvà rumantsch samedrign. E chi sa scha tras la nouva Fundaziun de Planta Lur cumün nu pudess dvantar darcheu ün centrum cultural rumantsch, üna vaira e dretta chapitala d'Engiadina! Chi sa schi vivan inavant il spiert, la brama da Muoth:

O mamma rumantscha, o pled da la chüna,
Nus lain tia tschantscha salvar per adüna.

La poesia rumantscha d'hozindi

Pled salvà a Sent, ils 3 december 1949

Chars cunvaschins ed amis da Sent!
I'm fa plaschair da discuorrer darcheu üna jada in Vos ravuogl a Sent, ingio ch'eu tuorn adüna jent e'm saint vairamaing da chasa. Perquai n'haja aderi al giavüsch da referir a quaista festa ladina, tschernind ün tema our da la vita litterara actuala: Poesia rumantscha da noss dis.

I's po esser da differenta opiniun che valur cha la poesia ha per l'existenza da nossa lingua. Peider Lansel disch: «Ün linguach po cumprovar id affermar seis dret a l'existenza be tras üna litteratura originala.» Dr. Gangale percunter disch chi dà linguas sanas e fermas sainza litteratura d'importanza e linguas moribundas cun bellezzas monumaints litterarics. La litteratura ais be üna flur, na la ragisch da la cultura. Per l'existenza dal rumantsch ais sgür üna chüna rumantscha plü importanta co üna poesia, üna nouva scoulina rumantscha plü nüzzaivla co ün nouv cudesch da poesias. E l'istess, quant povers füssna sainza las poesias d'ün Muoth, d'ün Fontana, d'ün Lansel, quant trist füssa scha nus nun avessan giuvens scriptuors da tuot las culuors e talents chi inrichischan la litteratura da noss dis. Quant important aisa cha'ls scriptuors, malgrà la paca recugnuschentscha e las difficultats da stampa in nossas pitschnas relaziuns, ans dan adüna darcheu nouvas prouvas da la bellezza da nos rumantsch e fidanza in nos cumbat. Perquai vuless eu As dar hoz üna impreschiun e prouvas da la lavur poetica da noss dis. Eu fetsch quai eir in vista ad üna nouva granda publicaziun chi'd ais in stampa, la «Musa Rumantscha» da Peider Lansel. Peider Lansel nun ha pudü manar a fin l'ultim ouvra da sia vita. Davo la «Musa Ladina» vulaiva el ans spordscher amo la «Musa Rumantscha», la flur da poesia da tuot nos territori e da tuot nossas tschantschas. La mort l'ha tut la penna our d'man. Grazcha als sforzs da sia figlia, duonna Bignia Piguet, e dad oters aisa stat pussibel da metter sün pè il monumaint. L'ouvra cumpigliarà var 400 paginas, üna tscherna da las megldras poesias da noss poets dals ultims tschient ans fin als talents plü giuvens! A l'antologia precedan survistas criticas da nossa litteratura, Peider Lansel tratta la part ladina e Leza Uffer la part renana (Surselva, Sutselva e Surmeir). Quants chi s'han fingià occupats culla litteratura rumantscha! Il Germanais Rausch, il filolog austriac Gartner, il grand professur italian Bertoni, l'Americana Elizabeth Miller-Maxfield, dals Svizzers il famus critic litteraric Gonzague de Reynold

ed Edgar Piguet, dals Rumantschs il renumnà cussglier naziunal Decurtins, rav. Andrea Mohr, cussglier naziunal Andrea Vital, Pater Maurus Carnot, prof. Bezzola, prof. Tönjachen ed oters han trattà criticamaing da nossa litteratura. Mo davart noss autuors moderns nun aisa amo stat scrit bler. Quai es zuond delicat in nossas pitschnas relaziuns. Lansel ed Uffer in lur survista as ferman prols morts. La «Musa Rumantscha» nu güdischescha ils poets vivaints, mo ella als dà pled tras lur poesia.

Stimats audituors! Eu nu vögl quaista saira guardar inavo süllas prestaziuns dals poets morts, per quant gugent ch'eu vess trattà cun Vus alch ouvras da Lansel, da Fontana o dad oters, eu vögl As preschantar be poets vivaints, poesia da noss dis, chi ais nada e nascha hozindi e demuossa quant viva chi'd ais nossa litteratura. Eu pigl exaimpels our da la «Musa Rumantscha», tschernind seguond meis parair che chi'm para remarchabel. Eu stögl natüralmaing am restrendscher e nu poss laschar gnir a pled tuot quai chi'm füss char. Eu cumainz culla Surselva e vegn lura in Sutselva e Surmeir ed in Engiadina cun Val Müstair.

La Surselva. La Surselva ha gnü ün pêr dals meglders poets rumantschs: Huonder, Muoth, Tuor, Camathias e Fontana. Mo eir hoz vivan là poets dad agen talent, artists cha nus stuvain recugnuoscher, eir scha lur muond ais catolic. Pigliain a Carli Fry, il preir da Nossadunna della Glisch sur Trun, chi ha survgni l'oter di il doctorat h.c. da l'Università da Fribourg per sias prestaziuns litterar-istoricas per rumantsch. El ans maina in sia poesia «La crusch sil crest» (La crusch sül muot) sü per üna chavorgia stipa plain d'tschiera. Sur l'ur dal god s'adoza our da la tschiera üna crusch da lain e penda tanter tschêl e terra. L'hom da duluors, Jesus Cristus, surria oursuot las spinas. Sulagl dad or bütscha la crusch. «Sast uossa la via our da la brantina, la tschiera?», dod eu inglur üna vusch.

Dagl ur d'in bostg jeu tscharnel tutenina
Ina crusch-lenn sin in muntatsch.
La crusch sesaulza orda la brentina
E penda denter tschiel e tratsch.
Gl'um de dolurs surri orsut las spinas,
Sulegl ded aur betscha la crusch –
«Sas uss la via or da las brentinas?»
Aud jeu zanua ina vusch.

Ils Sursilvans dechantan hoz sco pü bod la «mumma romontscha» e claman a lur pövel da restar fidels a la lingua da la mamma. Tadlai ün pêr vers da Gion Cadieli bain inclegiantaivels eir sainza spiegaziun ladina:

O viarva romontscha, o viarva schi cara,
Ti ierta custeivla de nos perdavons,
Cons lessen tei ver bein gleiti en bara,
Perfids e malengrazieivels affons!
Els dian, ti seigies mo donn per la tiara,
Ins sappi el traffic tei buca duvrar.
Risposta mi dei sincera e clara:
Ein nos perdavons i pil mund a rugar?
Ha forsa buca era la mumma romontscha
Tratg si ses affons, els spisgiau e vestgiu?
Il pur, el duvrava ni'l Schuob ni la Frontscha,
Per sia casada nutrir cun dil siu.

Ils Sursilvans cultiveschan eir la musa leiva. Il giuven student Donat Cadruvi ha modernisà il vegl gö dramatic «La dertgira nauscha», ingio cha la veglia matrona duonna Quaraisma (Frau Fasten) porta plant davant il tribunal cunter giuncar Tschaiver ch'id ais la cuolpa dal schlaschögn da noss dis. Dudin sco cha duonna Quaraisma plandscha e maina la laungia: Tuot ais müdà!

Gl'ei malmidau, gl'ei malmidau,
Il temps ha bia dil bien satrau.
Sch'jeu mon giun via ni giun gass'
Tgei aud'ins auter che fracass?
La giuventetgn'ei orda senn [...]

E sesurdat a giug e sport
Che van cul nausch e ner d'accord.
Er vegls e grischs han emblidau
Quei che lur babs han giu undrau.
Insumm'insumm', il pievel tut
Ha viult il vegl, sturschiu e rut.

Igl um marida buot e vin,
Seplacc'e dat vid il butschin.
E pér dunnauns e las mattauns
Che unschan detta-peis e mauns.

Passain a la Sutselva. La Sutselva sarà per adüna colliada cul nom da Giuseppe Gangale, il professer ester chi'd ais gnü a spendrar quella cuntrada rumantscha ed ha chattà uschè paca recugnuschentscha in Grischun ch'el ha stuvü partir. El ais eir poet ed ha dat in sia revista «Felna» diversas prouvas da sia poesia, per nus bain greiva perchè cha ella ais s-chettamaing sutsilvana sainza ingünas concessiuns a pleds d'incletta plü generala. El tradüa poets frances sco Leconte de Lisle, Sully Prudhomme, Henri de Régnier, Emile Verhaeren illa lingua dals paurs da la Sutselva. Sias aignas poesias sun tuottafat modernas e persunalas, eir cur ch'ellas sun inspiradas da mitologia retica e svaglian la conscienzcha retica, hoz uschè debla e sblacha.

In üna poesia chi evochescha la mort dal rumantsch intuorn Domat vezza Gangale ün da quels muots spêr Domat, la Tumma Falvegn, ingio chi's rechattaiva ün sanctuari retic dedichà al Felvemnius Deus. I plova. Il god sainza sgol d'utschels crida la mort dal dieu retic. Pers ils fastizis dals preirs, stüzs sun ils arövs. I sbischa e plouva sün l'ossa dals Rets chi dorman sömmis sainza fossa. La terra ha dudi ils ultims pleds retics. La fabrica tudais-cha, «Holzverzuckerungsfabrik» là daspera, maglia gods ed ormas dals teis, mort Dieu. Il tren passa speravi, ingün nu guarda. L'ouvra da dr. Gangale ha gnü grandas influenzas sün prosa e poesia da noss poets plü giuvens. Els s-chivischan rimaduoiras vödas, mo prouvan da scriver quaders ed impissamaints güst sco ch'els naschan, sainza avair pisser per masüra e rima. Eu As vögl dar üna tala prouva da Curo Mani e la tradüj per facilitar in ladin.

Cafè suot Rezia ota (Café Hohenrätien a Tusan)

Ün quader dal Piz Beverin vi da la paraid
cun bleras culuors, mo fat d'ün'orma
fraida.
Ün chamin tessinais cun vouts,
mo ingün fö in pigna chi podess
cotschnir l'alba fraidezza
dals mürs.
Ün valzer da Strauss chi nascha

inclur al mür ed as sfraida
nu chatta ingüna santur.

Ün paur rumantsch vi da la maisa
ha dat il bouv a la mezcha
e spetta l'auto da posta per ir insü,
ha adöss la buolscha e posa
ils mans sül bastun,
cuntaint füssa'l dad esser sül prà.

Duos fliunzas d'amalats daspera,
chi fan hoz firà e mangian
pastas; d'amalats e malattias tavellna –
e da sar docter.

In ün chantun üna mamma giuvna
cun duos mattatschas
chi han tremblà suot il nosch
man d'ün vegl daintist
e sun uossa cuntaintas.
Dascus bajaffan ellas sco schi füss
scumandà.
La mamma tschera da dumengia fa
cul nouv vesti, e tantüna
ha'la temma dad esser malvissa
e massa pac superbia
cun sia fatscha brün-naira,
arsa dal chod sulagl.

E qua vi'l chantun sezza
ün poet cun tschera s-chüra,
bain duos uras è'l là davo maisa
e nu sa perchè.

Ed ün'ura da paraid sur el
uras persas dombra.

Passain inavant sü Surmeir. Là viva hoz il poet plü original cha nus avain in terra rumantscha, il Pader Alexander Lozza da Marmorera chi stà hoz a Casti. Quaist pader chapütschin culla barba alva ais ün chatschader paschiunà. El cugnuoscha las muntagnas sco pacs oters. Mo el nu las dechanta sco ils entusiasts e nars per las muntagnas. Al cuntrari, la fraida pizza al fa gnir trist.

Poets e nars, entusiasmos at sbrigian:
«Cant bels igls colms, cant grandious!»
Ia betg! – L'indiffarenta freida pizza
am fò tot troul'e pansarous!

El ha plü gugent il god suotvart la grippa:

Scassond la verda bratsch'igl gôt am cloma...
Ia prefaresch igl gôt chigiu...
Va betg gugent la gronda, freida pizza,
tg'am varda, losch, da surangiu.

Lozza nu vezza las muntagnas sco ils poets entusiasmats, ils alpinists e skiunzs, mo sco cha noss paurs vezzaivan quellas cuntradas desertas e sulas chi nu proüdan inguotta. Eir ils paurs valesans cha nus inscuntrain aint ils romans da Ramuz saintan uschè. Ün'otra poesia da Lozza: «Return». Quants poets chi han fingià trattà e maltrattà il tema «retuorn». Tadlain che cha Lozza ha sculpi in dudesch cuorts vers:

La tgesa era tgoda, scu en nia,
cur tg'el, bargiond, o detg adia.
Blers onns passos! – Ils vigls én ve tar Dia.

El turna. Trist return! Gl'é tot schi freid!
Parfign an steiva, freid e veid!
Strousch cratschla l'oura viglia en saleid.

En ester, tranter esters, stat el cò!
Freids fardagliungs on detg: «Ist nò?»
Scu egn, tgi o fallo cutier, – el vo...

Angal la mamma, ord smiria portret,
muaint'igls lefts; less dir en pled...
Cun troul'igliada suondla il poret...

Ed uossa amo üna poesia da Lozza cun ün contrast commovent. Darcheu be pacs pleds. Ün di d'inviern splenduraint sco cha l'ais be in muntagna. Ma in mez quaista splendur as vezza a gnir ün funeral. Ün mattet chi vain giosland da suringio clama «ourvia» a la bara, tuot innozaint. Ils vegls ston far plazza als giuvens. Destin uman. In quella svoula davent ün corv cul pical plain. Eu n'ha miss la poesia in ladin per facilitar l'incletta.

Inviern

Ün tschêl d'ün blau d'atschal sur l'alv as stenda;
avaina blaua va tras l'alv, la senda.
Intuorn intuorn ün pür sbrinzlar d'argent:
be sur ils muots e craistas füm'il vent.

Dalöntsch ün plant da sains. – Sül alv cumpara
tuot nair ün tröp d'umans zieva üna bara.
«Ourvia!» schlisuland, clom'ün mattatsch;
il pical plain s'adoza ün corvatsch.

Stimats audituors! *Uossa giaina in terra ladina: Engiadina e Val Müstair.* Quà eschna plü da chasa e per mai aisa plü difficil da spordscher roba nouva. Eu poss resguardar be a pacs poets e mia tscherna podess già gnir critichada. Ma Vus inclegiarat ch'eu nu poss laschar gnir a pled tuot ils poetins e poetuns da noss dis. Criticas nu vögl eu far in quaist ravuogl, mo be As render attent ouvras chi'm paran preziusas. Que As interessarà dad udir almain ils noms dals poets ladins vivaints chi han gnü l'onur da gnir resguardats aint illa «Musa Rumantscha»: Gian Gianet Cloetta, Gilgia Braun-Brunies, Men Rauch, Jon Guidon, Artur Caflisch, Chasper Ans Grass, Jon Vonmoos, Cla Semadeni, Aita Stricker, Victor Stupan, Selina Chönz, Giosuel Bott, Tista Murk ed Andri Peer.

Ün vaira tip da poet ais Men Rauch. Sias ouvras plü ligeras sun dvantadas bunamaing ouvras dal pövel. El ha fat in sia vita da las tuottas, dal bohémien ün pa schlaschà in sia giuventüna fin al commissari da pulizia e redactur

posà da noss dis. El ha intraprais cha nos bun Chasper Po ha dit dad el quels famus vers:

Ma dit ün pa, es quai ün Men
o nö plütost ün feno-men.

Sfögliand sias ouvras poeticas ans fermaina gugent per exaimpel pro seis «Jentasch» cun quels vers plain verva, u lura pro seis «Profils», caricaturas da tips da Scuol, u pro sias poesias umoristicas da dretta taimpra engiadinaisa, pro seis idils cun sulagl e sumbriva. Pigliain ün exaimpel forsa na tant cuntschaint:

Mengia

Anna, Mengia e Chatrina
Neisa, Uorschla, Barbulina,
in rudè intuorn il bügl
stan e lavan glin e tügl.

Tanteraint i baderlaivan
e riaivan e sflatschaivan,
daivan sigls e faivan mots,
daivan güvels, faivan sots.

Qua capita sü per via
Jon e passa speravia!
Gnanca mucs intuorn il bügl –
Tuottas lavan glin e tügl.

Cur ch'el s'volva aint in giassa
rian tuottas cha quai squassa.
Mengia be cul cheu sbassà
Tira sü plü greiv il flà.

Men Rauch ha eir fat stupendas traducziuns per exaimpel da François Villon, il grand poet liric dal medioevo frances. El nu's cuntainta be da tradüer, el transplantescha il miliö frances dal 15avel secul in Engiadina e l'actualisescha. Impè da las baderlunzas e lenguas mallavadas da Paris

dudina las bajadras da Scuol dals differents bügls e quartiers, ma chi nu pon concuorrer cullas tavellunzas dal stradun.

Ajà manvagl cul chant dal chöd
in Plaz las femnas dan il böt.
I quintan sü da tuot las fottas,
lur leuas van sco las pigliottas…
Mo – i nu pon concuorrer cun
las tavellunzas dal stradun.

L'istessa traina vi Büglgrond:
Là vain lià tuot al sain grond,
e quellas oura Funtanatscha
perfin tavellan cun la bratscha...
Mo – i nu pon concuorrer cun
las tavellunzas dal stradun.

Uschè in Clozza e sü Vi
eir là tavellan tuotta di,
la saira e las nots interas
i dan e dan sco las pideras...
Mo – i nu pon concuorrer cun
las tavellunzas dal stradun.

Obain dad ôt, obain da bass
i dischan jo schimmel i blass
opür dal prèr o dal caluoster,
dal capo o d'ün oter muoster…
Mo – i nu pon concuorrer cun
las tavellunzas dal stradun.

Ün ami da Men Rauch, mo da tuot otra taimpra, ais Jon Guidon, ün poet fich sensibel e scrupulus chi lavura düramaing – ün pà sco Lansel – vi da sias poesias. Mo i nu's sainta il sforz. Sia lirica quaida ed artgnüda, suvent melancolica, ans va a cour. Jon Guidon nun ha blers registers in sia poesia, mo trasoura clingian seis vers sco musica.

Aint ils ultims ultims razs d'sulai
glüschan champs e chasas da Lüsai.

Quant profuondamaing sentida ais per exaimpel sia poesia «Not» – chi ans tira ün pa adimmaint il muond da Leopardi:

Il di ha dapertuot ün cler cunfin,
ma tü, o not, est sainza fuond e fin:
immensa, sainza fuond ais ta s-chürdüna
e sainza fin il muond al cler da glüna;
ingio ha fin, ingio cumanzamaint
in sias stailas il firmamaint?
In tai, o not, in tai sco tschêl e muond
ais nos immaint eir sainza term e fuond.

Üna natüra tuottaffat differenta da Jon Guidon, vuless bod dir üna figüra demonica da nossas muntagnas, ais Artur Caflisch. Ün o l'oter da Vus cugnuoscha la persuna e farà bod la crusch ad udir seis nom. I nu's sa mai che cha Artur Caflisch s'inspia in sia chamanna sur il cumün da Zuoz. Mo el ais indubitabelmaing ün maister da la satira mordainta plain sal e dal epigram agüz da taimpra bod filosofica. Che disch el dal destin da la cigara?

La cigara
quella narra
as sacrificha
illa sbicha
da minchün
per ün pô d'füm.

El nu schinagia neir las duonnas chi van a tadlar referats.

Referat per damas

El tschauntsch'üna bun'ura
d'ün tem'interessant
ed ellas be premura
al staun intuorn tadland.

Cur ch'el ho discurrieu
eau craj cha da tuot que
and so la cumpagnia
– scha'l vaiva aint anè.

Mo Caflisch nun ais be satiricher. El ans ha regalà poesias liricas ligeras e fluidas chi han tuot la grazcha da las chanzuns popularas. Eu As vuless trar adimmaint quels vers uschè frais-chs da las «Margrittas»:

Sün la pred'in leida vita
staun las bellas
giuvintschellas
dumandand a la margritta
be muoschin
ed adascus
il destin
cun lur marus

Quellas chi haun trat furtüna
as riaintan
e palaintan
scuttinand in buna glüna
d'ün cuntin
e tuot confus
il destin
cun lur marus.

E las otras – vulais pera
Segner dosta –
faun aposta
auncha bger pü bella tschera
tuot malign
fand vair famus
il destin
cun lur marus.

Eu preferesch quaistas poesias a quellas cosmicas e granderas ingio cha Caflisch clama Dieu e l'univers cun adjectivs schmasürats e dvainta patetic e fos. Il nom da Dieu clingia mal illa bocca da Caflisch.

Stimats preschaints! Amo ün pêr pleds sur da noss poets plü giuvens. Eu vögl nomnar a Tista Murk. El ha prestà fingià bain bler ed ais hoz parsura da l'Uniun da scriptuors rumantschs. El ais l'autur dal drama «Chalavaina» chi vain dat duman a Scuol e ch'eu less racumandar. Sias poesias tradeschan ün talent vairamaing sbuorflant. Al cuntrari da Lansel cun seis vers chi paisan, am para Murk ün virtuus liger. Sieus vers e sias rimas cuorran frais-chamaing sainza ir adüna chafuol in nos immaint. Mo güst seis vers incontrollats expriman plü intimamaing l'orma dal poet. Pigliain sias poesias d'amur. El and ha fat daplü co'ls oters poets ladins. Üna da las plü bellas ais «Berna la not». Il poet as rechatta sülla granda punt archada sur l'Aare e spetta a sia amada. L'aua para da stagnar e l'amada da nu rivar plü.

Berna dorma
s-chürantada
gnanc'ün'orma
plü per strada;
be sulet
eu at spet.

Il palazi
be dapera
raiva i'l spazi
greiv da tschiera;
eu spranziai
be sün tai.

E l'agüzza
catedrala
sco la pizza
s-chüra stà'la;
co ch'eu t'am
co ch'eu bram.

Suot l'archada
punt chi maina
pro l'amada
l'aua staina;
nu gnarà
ella mâ?

Amo ün'otra poesia chi refletta la melancolia chi assaglia l'orma inconstanta dal poet, «Utuon»:

La föglia crouda da la bos-cha
e vents la scuan a mantun
aint in ün puoz dad aua suos-cha
stagnad'inglur in ün chantun.

(Fat uossa attenziun a quaist quader sco cha quel ais vis.)

D'utschels sgoul'üna rotscha naira
surour il tschirescher schnüdà
e's perda cour'aint illa saira,
cratschland d'ün meglder temp passà.

Qua pigl in man eu mia gïa.
Las cordas tremblan ün paet,
suspüran üna melodia
e tschuncan tuot in ün dandet.

Murk s'approssma suvent a quel gener melancolic da la poesia populara cha l'Engiadinais ha gugent, ed a la quala Robert Cantieni ha savü dar expressiun in musica. Ingün miracul cha'l vegl Cantieni ha d'incuort fat üna chanzun our da quaist «Cumgià»:

In üert flurivan tschient culuors
e tras cumün giaiv'il tambur
e'l giuven aint immez las fluors
pigliet cumgià da si'amur
per ir a far sudà.

Sblachidas sune las culuors
e tras cumün tuorn'il tambur
e la giuvnett'in tschient duluors
as squaglia mez per si'amur
chi mâ nu tuornarà.

Scha Murk cun tuot sia frais-chezza resta aint illa plü sana tradiziun ladina, schi vaina ün oter giuven poet chi va vias tuottaffat nouvas, bod revoluziunarias. El ais bain cuntschaint, siand vaschin da Sent: il student Andri Peer. Blers l'han critichà sco fantast ed achüsà da manguel da respet. Oters vezzan in el il poet plü expressiv da nos temp. In mincha cas ha'l sduvlà sü la discussiun ed ais fingià cuntschaint surour nos territori. La «Neue Zürcher Zeitung» ha fingià publichà ün bel artichel chi recugnuoscha sias curaschusas prestaziuns poeticas. Da l'otra vart varat forsa let la satira cha Reto Caratsch a Paris ha scrit aint il Fögl. Mo que demuossa be l'interess cha Peer ha sdasdà. In quella satira chattaina ils pleds cha «Lansel resta Lansel». Tuottafat perinclet. Mo noss poets giuvens nu dessan be imitar Lansel, dimpersè ir lur aignas vias, las vias dal temp d'hoz. Davart Andri Peer as pudess discuorrer lönch. Seis ami Cla Biert ha fat a l'ultima conferenza da magisters d'Engiadina bassa ün referat sur da sias poesias chi ha persvas a divers da las qualitats da Peer. I nu's vezza amo precis che via cha Peer voul ir ed i's sainta ch'el nun ais liber d'influenzas bravamaing estras. El ha tradüt in rumantsch poets moderns sco George, Baudelaire, Mallarmé, Eluard, Fargue, Ramuz, Eliot ed oters. El tschercha seriusamaing üna nouva expressiun in nossa lingua. Que nun ais be ün experimentar, mo ün bsögn intern. Il bel ais cha seis s-chazi da pleds ais vairamaing rumantsch e genuin ed ourdvart rich. Sias poesias sun plainas d'imagnas nouvas, inaspettadas e curaschusas. Minchatant para bod cha l'autur giova cun sia abundanza da pleds sco'l pittur cullas culuors. Mo que nun ais be passatemp sco cha blers crajan, que ais suvent ün tscherchar ad ün tscherchar l'expressiun vuglüda. Güst perque cha Peer ha üna granda facilità da pled, tschercha el nouvas vias per rivar ad üna vaira deliberaziun da sias emoziuns. Duos muonds s'incruschan in sia ouvra e dan tensiun ed inegualità: il terratsch da noss purs rumantschs e l'ambiaint da cità. Que ais üna fusiun bain privlusa, mo ella rumpa il glatsch vers ün'expressiun plü adequata dal sentir modern. Pigliain sia poesia «Mezzanot», algordanzas sdarlossantas chi transfuorman il poet.

Mezzanot

Sper la baselgia
cur chi batta l'ura
ed ün ventin da not
s'giovainta illa giassa
Cur cha sü ot las
quaidas nüvlas sömgian
e zoppan da la glüna
la sblacha ravaschia
nüvlas, o vus etern cumgià
da sours chi partan leiv

Là stuna sainza pais
sün veidra salaschada
e taidl al cling dal sain
chi trembla illas lastras
chi fa il gir dals vouts

E tuot quai chi'd ais stat
chi ais e chi sarà –
i para chi'n ün flüm
am cula tras e tras

Ils güvels, las duluors
ils tuns e las culuors
il tschegn dad alch manin
ils s-chandels da la guerra
ils sbrais e las terruors

Il früt da mar e terra
schi zuond il Pan e'l Vin
e mincha gran da glera
e mincha povra chosa

our da quel tun s'alvainta
e dvainta charn ed ossa.

I's stovess avair il text davant ils ögls per incleger bain las finezzas. Quia nu chattain nus las solitas algordanzas: o chara Engiadina, o prüvà löet, o En cun teis schuschuri char etc. Quai sun algordanzas dad otras chosas, main localas, e presögnimaints, turmaints chi's palaintan in intschess plü vasts, in düras luottas cul muond tuorbel d'hozindi. Ün uman chi viva nos temp cun tuot sias painas e spranzas, prova da surmuntar las sdarlossadas e dvantar sai stess in quaista poesia.

Ün pitschen exaimpel per As mussar sco cha Peer ans maina aint il muond da la granda cità, per exaimpel aint il ambiaint ün pa dubius e choditsch d'üna da quellas bars chi as derasan vieplü sur las bravas giassas da Turi, ingio cha la glieud craja da schmütschar per ün mumaint dal fatschögn e da la chatscha da la cità. Che vers suggestivs per quella atmosfera da mezzaglüsch d'ün tea-room mondan e bunmarchà.

Mo aint in fodas d'ün valü üsà
sco pail da qualche bes-cha mâ na vissa
gnieuainta la traplus'increschantüm
da noss eterns ninglurs...

Ün'otra poesia, «Hauptbahnhof», ans maina sülla granda staziun cun odur da fierramainta ed umans, culla fuolla narrais-cha chi s'incruscha süls perons:

Fachins e padrins
e marchadants da vins
e figls da marenghins
e pover tagnins;
schoccas cleras
e chapütschas cotschnas
e da quellas mattas
chi van sü Tavau
cun lur Vau e lur Miau
e sü San Murezzan
per cha no t'illas vezzan,
e deportats cun nattas
e secreteras – bleras:
tuots tschüff'il schlantsch da l'ura,
t'ils raspa a mantun.

[...]
Be sü suot tet puolvrus
tir'ün arogn sa taila,
fadima e strasöna.

In üna poesia intitulada «Davomezdi» vezzaina quel paesagi our illa champagna da la Svizzra bassa cun bos-cha da frütta e tanteraint chasas üna plü netta co l'otra in leida sgürezza burgaisa, ün tipic quader svizzer:

E tanter bos-cha ruduonda
sco cullas stüfchas da rodlar
sta a cuz la chasamainta,
sun tets d'algrezcha cotschens.

Mo quella quaidezza vain suvent disturbada tras la canera dad autos e töffs:

Utschellamainta d'fier però mus-chuna
e l'ingurdia dad alch scarafagi
magliand sco ün curdun sa via zuond;
Rögns spüzzulents da prescha motoriglia
as cruschan illa tmücha stanglantüm,
e prüvadentscha scrouda.

Peer scriva eir satiras. Chi nu'l dess radschun sch'el metta a la berlina ils sbragialers placats chi ans guardan giò da tantas paraits cun impertinenza:

Il placat

At scuffla parada
dal mür sbrajaditsch
e schmöglia l'ögliada
cun stüert e cun squitsch.

Zenins e cotschneras,
invierns e bügnuns
e puolvra da cheras,
custabs vagabunds.

Starnüd da surpraisa
da culuors ün schleppun
o da gniffa taisa
ün sbavus bütschun.

Interessantischem füss eir la poesia d'üna forza ritmica singulara «Calisch per tai», exprimind la vendetta per ün'amur ingiannada o la poesia «Femna», inspirada d'ün quader da Renoir, plaina d'associaziuns chi fan pensar als poets simbolists. Las poesias da Peer, per part eir surrealistas, nu's inclegia be in ün schlop, i dumandan üna tscherta fadia dal lectur; ma i attiran plü chi's legia. Fich remarchabels füssan eir ils purtrets da Peer, per exaimpel il sonet sur dal grand poet sursilvan Giachen Caspar Muoth. Il prof. Jud da l'università da Turich retegna quel sonet per l'omagi il plü original e craftaivel chi'd ais gnü fat invers Muoth.

Stimats preschaints! Nus vulain esser cuntaints dad avair tanter nus eir poets moderns chi demuossan cha nos rumantsch nun ais madür per la crapenda, mo va eir la via da nos temp. Nus vulain esser cuntaints dad avair ün numer uschè grand da poets. Que demuossa la vitalità da nossa lingua. Ma nun invlidain quantas difficultats cha noss povers scriptuors e poets han da survendscher, quant paca recugnuschentscha ch'els chattan pro nos pövel uschè pitschen. Nun aisa da's müravgliar cha noss poets nu perdan il curaschi da scriver in talas relaziuns cun uschè pac rimbomb? Els scrivan bod be per els. Pader Alexander Lozza ha dit üna jada ün bun verset sur dal destin dal poet rumantsch:

La schort dil poet

Svess scrit e svess stampo e svess ligieu
ho'l l'egna, chera poesia!
El es perque güst scu la giallinetta,
chi maglia svess sieus ouvs, – povretta!

Nossas relaziuns pitschnas han amo oters dischavantags pel scriptur. Tuots t'il cugnuoschan e san che ch'id ais poesia e vardà. E'ls Rumantschs, quai savaina be massa bain, sun zuond buondragius e s'interessan per mincha pass ch'ün fa. Que ais il motiv cha bleras ouvras nu sun gnüdas publichadas. Alura savaina quant greiv chi'd ais il problem finanzial. Ant co dar da

stampar ün cudesch rumantsch cun ün schmerdsch tant pitschen as sto calcular bain bain.

Mo noss poets han per furtüna eir avantags sur quels dad otras linguas. Il rumantsch nun ais ün instrumaint üsà, el nun ha uschè blers «clischés», rimas ed imagnas surdovradas. Que as po amo fargunar chi'd ais ün gust in nossa terra. Il poet rumantsch ha l'avantach da scriver in seis agen dialect, da's nudrir our da las profuonditats da la lingua tschantschada. L'Appenzelais o'l Bernais per exaimpel chi scriva «hochdeutsch» lavura cun ün instrumaint blerun plü ester, e'l Valesan chi scriva frances, quista lingua bod surlitterarisada, chi ha servi ad ün Valéry, ha bain difficultats da's exprimer libramaing e cun spontanità. Que ais vaira, lur ouvras, schi gratagian, pon as derasar surour vasts pajais, las ouvras da noss poets restan in nossas muntagnas, inragischadas in nos terratsch. Karl Vossler, il grand romanist da München mort be d'incuort, ha dit üna jada dal Grischun rumantsch: «In dieser von Bergen umhegten und von Tälern zerrissenen Welt treiben die Ausdrucksformen des menschlichen Geistes, wenn sie Licht und Freiheit suchen, in die Höhe, wenn sie nach Bindung und Sicherheit trachten, in die Tiefe. Ins Breite und Gemeinsame führt hier kein natürlicher Weg, kein echter Trieb.»

Stimats audituors ed amis da Sent! No eschan ün pövel pitschen imnatschà vieplü da linguas e culturas grondas intuorn no. Ün cumün davo l'oter va a perder al rumantsch. Guardai l'Engiadin'ota, guardai oura illa povra Sutselva, quels cumüns ingio chi sepulischan ils ultims Rumantschs. Sgrischaivlas bodas e lavinas rumpan adüna darcheu aint sün nos terratsch, e quants schembers sun fingià terrats – sco aint il god da Tamangur cha Peider Lansel ha cungualà cun nossa lingua.

Mo i dà amo schembers ferms e sans in nossa terra, eir schembers juvens, sco ch'eu n'ha provà da mossar quista saira. Quels ans dan buna spranza pel mantegnimaint da nossa favella. I dà per furtüna eir amo cumüns s-chettamaing rumantschs sco nos Sent cha no lain mantgnair rumantsch. Guardain tots da restar fidels a nossa tschantscha. Nos cumün vaiva be inscripziuns rumantschas. I m'ha displaschü cha quist on s'ha darche fuad'aint ün'inscripziun tudais-cha. Sperain cha quai nu piglia suraman e cha Sent mantegna seis nom da «fortezza rumantscha». Quai nu voul dir pac, uossa cha blers in Svizzra ed a l'ester guardan sül cumbat dal pövel rumantsch per sia lingua. Sent ha gnü buns cumbattonts. Guardain dad esser degns da nos cumün!

Pled festal dals 1. avuost 1956 tgnü da dr. Jon Pult a Scuol

Fögl Ladin, Samedan, 3 e 7 avuost 1956

Stimada raspada rumantscha,
chars cumpatriots grischuns e svizzers.
Liebe Bündner und Eidgenossen,
verehrte Gäste unseres Landes!

Unser Vaterland feiert heute seinen Geburtstag. Das soll ein Tag der nationalen Besinnung, des Stillstehens in der grossen Hast, der Rückschau sein. Das soll aber auch ein Tag der tiefen Freude, eines gesunden Stolzes und eines Blickes in die Zukunft sein.

Nun können wir nicht allen Gedanken und Gefühlen, die uns am 1. August bewegen, in unserer Rede Ausdruck geben. Die Kirchenglocken haben den Dank ausgesprochen, dass unser Land von Kriegswirren und Elend verschont blieb. Die Höhenfeuer brennen wie Flammen der Liebe und Treue zu unserer Heimat. Was soll der Redner noch sagen?

Den Rütlischwur, den ersten Bundesbrief, die Grundsätze und Entwicklung des schweizerischen Staates durch 665 Jahre in Erinnerung rufen, einige Taten und Namen heraufbeschwören... Das, liebe Schweizerinnen und Schweizer, möget Ihr selber tun. Ich möchte in unserem Rückblick nur etwas herausnehmen, etwas, das nicht in den Geschichtsbüchern steht und doch von grosser Bedeutung für das Wachsen und Gedeihen unseres Vaterlandes war und sein wird: die schweizerische Familie, das Hausleben, die Wohnstube. Einer der bescheidensten und grössten Söhne unseres Landes, Heinrich Pestalozzi, sagte die Worte: «Vaterland! Du bist das, was du bist, nicht durch die Gnade deiner Könige, nicht durch die Gewalt deiner Gewaltigen, nicht durch die Weisheit deiner Weisen, du bist es durch deine Wohnstube, du bist es durch die in der Weisheit deines Volkes erhabene Kraft eines Hauslebens...»

Und – so möchten wir weiterfahren – die Hüterin der Wohnstube, die Betreuerin des Hauslebens ist die Frau. Ihr stilles Wirken, ihr emsiges Tun, ihr Fleiss, geben dem Schweizerhaus das Gepräge der Sauberkeit, der Geborgenheit, des Heimeligen. Es ist recht, dass auch dieses stille, selbstlose Wirken im Hause, im Kränzchen, im Frauenverein, Anerkennung findet am Vaterlandsfest. Mit dem Abzeichen, das wir heute tragen – dem Schweizerkreuz auf einem symbolischen Blumensträusschen – sollen unsere

Frauen geehrt werden. Die Bundesfeierspende aus dem Erlös dieser Abzeichen, der Karten und Marken kommt unseren Frauen zugute; für ihre geistigen, kulturellen und sozialen Bestrebungen, für ihre Arbeit in Familie und Beruf, für die hauswirtschaftliche Ausbildung der Töchter. Wir verdanken unseren Frauen viel, seit alter Zeit. Die wackere «Stauffacherin» hat sich im Lauf der Jahrhunderte oft bewährt, wenn es nötig war, sogar mit den Waffen. In der Kirche da oben sitzen die Frauen auf der Ehrenseite rechts, seit sie im Jahre 1621 mit den Männern gegen den fremden Eindringling gekämpft haben und manche ihr Leben geopfert haben für die Freiheit und Unabhängigkeit ihres Dorfes und Tales. Meist war aber das Frauenlos stille Aufopferung, selbstlose Hingabe, liebevolle Pflege des Hauses und der Familie. Und so möge es auch weiter bleiben.

Doch drängt sich da ein Gedanke auf, der nicht verschwiegen werden soll. Die Bundesfeierspende an unsere Schweizerfrauen darf uns nicht darüber hinwegtäuschen, dass eine grosse Frage der Lösung harrt. Die oft als fortschrittlich bezeichnete Schweiz gilt als eines der rückständigsten Länder in Bezug auf das Mitspracherecht der Frau in staatlichen Angelegenheiten. Die Meinungen sind geteilt, wie weit wir hier unter oder über andern Staaten stehen. Doch das Problem des Frauenstimmrechtes ist da und muss einmal gelöst werden, wie können wir heute nicht sagen. Es wird aber eine gute schweizerische Lösung dafür geben. Das Heraustreten der Frau aus der häuslichen Sphäre in das politische Geschehen ist nun einmal eine Erscheinung, die Hand in Hand mit den sozialen Umwälzungen und kulturellen Veränderungen unserer Zeit geht. Die Schweizerfrau hat wohl das Recht, soweit sie es begehrt, auch mitzusprechen. Das möchten wir an diesem 1. August, im Zeichen der Frau, gesagt haben.

Dabei möge die Frau in erster Linie Hüterin von Haus und Familie bleiben. Das, Schweizerfrauen, bleibt Eure vornehmste Pflicht und schönste Aufgabe. Denkt an die prächtigen Frauengestalten von Jeremias Gotthelf, vernachlässigt nicht die Wohnstube, die Urzelle unserer staatlichen Gemeinschaft, den Hort unserer Kultur, die Quelle aller gesunden Erneuerung.

Es gibt allerlei Wohnstuben in unserem Land. Die Wohnstätten sind sogar sehr verschiedenartig von Kanton zu Kanton, von Tal zu Tal, manchmal von einem Dorf zum andern. Welcher Unterschied zwischen den Engadinerhäusern – wie wir sie in Scuol auf diesem schönen Platz so ausgeprägt sehen – und dem behäbigen Bernerhaus im Emmental, zwischen dem ostschweizerischen Riegelbau und der «casa ticinese», zwischen dem sonnenverbrannten Chalet in den Westalpen und dem ernsten Jurahaus. Und in

diesen Häusern werden verschiedene Sprachen und Mundarten gesprochen; man begegnet verschiedenen Bräuchen, Lebensauffassungen und Temperamenten. Aber jeder bekennt sich in seiner Sprache und in seiner Art zum schweizerischen Vaterland und entrollt freudig und stolz die rote Fahne mit dem weissen Kreuz neben der Fahne seines Kantons und Heimatortes.

Um die Schweiz zutiefst kennen zu lernen, muss man aber in die verschiedenen Häuser und Stuben eintreten, die grösseren und kleineren Volksgruppen aufsuchen. Die Schweiz beruht geradezu auf der Vielfalt der einzelnen Glieder, auf dem Zusammenleben verschiedener Rassen, Sprachen und Konfessionen. Wie es in einem gesunden Körper auf alle Zellen ankommt, so müssen auch im schweizerischen Bunde alle Körperschaften, auch die kleinsten Volksgruppen, lebensfähig bleiben, dürfen nicht der Nivellierung verfallen und von mächtigen Gruppen aufgesogen werden. Und deshalb spielen die Frauen, als Hüterinnen der kleinsten Zellen und Gemeinschaften in unserem Lande eine grössere Rolle als oberflächliche Beobachter annehmen könnten. Die Frauen sind es, die Gepflogenheiten, Brauchtum und Sprache am besten bewahren und den Kindern weitergeben. Neben dem Wort Vaterland haben wir das Wort Muttersprache, und das klingt in unserer viersprachigen Schweiz: Muttersprache, langue maternelle, lingua materna, lingua da la mamma.

Liebe Schweizerinnen und Schweizer. Da wir uns im rätoromanischen Landesteil befinden und dazu noch in einem Dorf, das seinen Charakter bewahrt hat und unserer alten Sprache und Kultur auch heute noch viel zu geben vermag, geziemt es sich, dass ich zum Herzen unserer Leute in der Muttersprache rede, dass am Nationalfeiertag nach guter Schweizer Art auch die vierte Nationalsprache zu Ehren kommt, unsere «chara lingua da la mamma».

Stimats vaschins ed abitants da Scuol! Als 1. avuost ans laina render quint eir dals dovairs cha nus vain invers nossa patria plü stretta. Nus nu lain invlidar cha per esser buns Svizzers stuvaina restar buns Rumantschs. L'istorgia ans muossa cha nos pövel d'Engiadina bassa ais gnü pro'l Grischun e lura pro la Svizzra tras il liam da la lingua e da la confessiun chi al colliaiva culs vaschins d'Engiadin'ota ed otras valladas da las Trais Lias. Nos möd e pensar, noss custüms, nossas tradiziuns, nossas chasas sun rumantschas. E quant estra e sula dvainta la stüva engiadinaisa cur cha'ls uffants nu tschantschan plü nos pled. Quant lungurus e trist ais l'aspet da quels cumüns chi han pers

lur fatscha, plü bod allegers cumüns vantüraivels ed uossa lös sainza taimpra chi nu san ne da cumün ne da cità. Nus avain exaimpels in Grischun.

Scuol ha per furtüna mantgnü, cun tuot il svilup da l'hotellaria, seis caracter, e quai dadour- e dadaintvart las chasas, grazcha a la fideltà dals paurs, a la buna incletta dals hoteliers, commerciants, mansterans ed impiegats, eir da quels chi sun gnüts d'utrò ed han imprais nossa lingua, grazcha impustüt als homens chi sun stats al timun dal cumün, als magisters chi han mussà a leger e scriver a noss uffants, als scriptuors e poets chi han palesà, chürà e ringiuvni noss bains culturals, grazcha in prüma lingia a las mammas chi han parturi e trat sü uffants rumantschs, chi han giovà, quintà e chantà cun els, tant d'implantar in els per adüna l'amur per il cumün natal, sias bellezzas e tradiziuns.

Il sen per las tradiziuns, per nossa istorgia e particularità s'ha manifestà inguan in ün bel möd tras la cumpra da la Chagronda in Plaz per metter ad ir il Museum d'Engiadina bassa e cussalvar tants e tants s-chazis da nossa ierta e dar nouv impuls a l'aigna cultura.

Eu craj cha ün cumün chi demuossa ün tal inclet per nossa ierta ha das-chü as lubir a medem temp ün pass vers la tecnica moderna e s-chaffir la pendiculara Motta Naluns chi maina a tuots giasts ed indigens, eir a quels chi nu vessan la forza, immez la majestusa natüra alpina. Eir nus Rumantschs nu vulain e nu das-chain ans serrar giò dal svilup dal temp. Be cha'l progress nu maina cun sai indifferenza e spredsch per noss bains, nu stüda l'amur per quai chi'd ais nos, per il föcler in nossas chasas. E quia am driz eu amo üna jada a Vus, duonnas e mattans: «Perchürai il föcler, vus perchürais l'orma rumantscha e svizzra. Pisserai cha mâ nu's stüda seis fö!»

Schi, las mammas han üna granda lezcha e greiva lavur chi surpassa qualjadas lur forzas. Pustüt las pauras han quia in chasa e sül fuond üna chargia chi fa stramantar nossas giuvnas. Ellas nu vöglian plü far da pauras. Que ais ün dals problems da l'agricultura. Possa nos stadi chattar mezs e vias per megldrar la sort dals paurs e da las pauras per cha'ls giuvens restan fidels a lur terra!

Las duonnas engiadinaisas han adüna gnü üna greiva vita e bler schaschin. Lur trats sun plü fatschendats e severs co quels d'otras duonnas. Mo forsa güsta perquai, grazcha a lur fatschögn e fadia, a lur chüra e pisser, han ellas dat uschè bler a nossa cultura engiadinaisa. Ans impissain a las lavuors da man o al möd uschè artgnü e fin da lur far e demanar chi cuntrasta culla gruogliezza ed il far grosser d'otras cuntradas da paurs. Quai han suvent observà ed observan ils esters chi vegnan pro nus.

I tocca cha nus arcugnuoschan ed uondran la lavur da las duonnas rumantschas. A medem temp lessan nus exprimer il giavüsch ch'eir las giuvnas as dedichan a quella incumbenza fadiusa, ma nöbla ed importanta per l'avegnir da nossa patria. Quaists pleds n'ha eu senti in dovair da dir als 1. avuost dedichà a las duonnas ed a la chasa paterna. Jeremias Gotthelf disch: «Ne la scoula ne il stadi nu fuorman la fundamainta da la vita, dimpersè la chasa paterna. Na la vita publica nun ais forsa la chosa principala in ün stadi, ma bainschi la famiglia ais quella chi fuorma la ragisch da tuot. S'inchürai da l'apparentscha, perche quella ingiana: po dar cha la tschima dal bös-ch para amo bella verda, dürant cha la ragisch cumainza fingià a schmarschir. Mo sch'ün orcan traversa il pajais, schi la ragisch nu tegna plü, e'l bös-ch vain cupichà. – Uschè pudess quai succeder eir a nossa patria, sch'ün la fabrichess sün sablun impè da la fabrichar sülla schlassa fundamainta da la chasa paterna.»

Cun quaists pleds, meis chars cumpatriots, vögl eu glivrar. Minchün dess mantgnair il sieu e nu laschar stüder la glüm da sia chasa paterna.

25 ons lingua naziunala

Referat salvà a la radunanza generala da la SRR,
ils 22 mai 1963 a l'hotel Freieck a Cuoira

Avant 100 ons han ün pêr homens per la prüma jada provà da fundar üna società be per amur dal rumantsch.[216] L'impraisma d'eira datta. Mo la lavur nu giaiva inavant. I s'ha stuvü nizzar amo duos jadas il toc dal fain, fin cha la manadüra da la SRR s'ha missa in viadi. Eir scha la via d'eira brav crappusa, la chargia nun ha fat cupichas. Id ais i inavant sainza interrupziuns. Otras manadüras sun gnüdas pro, e la charrada rumantscha ais rivada davo 75 ons culla plü bella dschelpcha, l'arcugnuschentscha dal rumantsch sco lingua naziunala da la Svizra.

Hoz festagiaina il 25avel on da quella dschelpcha! Las gazettas rumantschas, grischunas e svizras han dedichà blers e buns artichels al giubileum da 25 ons, ed als 24 favrer ha gnü lö ün act commemorativ al teater da Cuoira. A quel di festal, arrandschà da la Lia Rumantscha, ans han undrats cun lur allocuziuns il cusglier federal dr. Hans-Peter Tschudi ed il president da nos Pitschen Cussagl dr. Gion Willi. Il parsura da la LR, dr. Steivan Loringett, ha dat il bivgnaint. Üna simpatica nota da fradglianza grischuna han portà ils pleds dals rapreschantants dal Grischun talian, don Rinaldo Boldini, e dals Gualsers in nos chantun, prof. Hans Plattner. La festa ais gnüda imbellida dals cors rumantschs da Cuoira e curunada da la rapreschantaziun dal «Triarch» da Tista Murk, dond uschè üna bella perdüttanza da nos chant e da nos teater. In quella sala plaina, stachida da Rumantschs e d'amis da nossa favella, gnüts nanpro da las valladas grischunas e sü da la Svizra bassa, as pudaiva bod sentir a batter il cour rumantsch da plaschair, commoziun ed ingrazchamaint.

Eu nu poss revgnir als blers impissamaints chi sun stats express quel di aint illa pressa ed al radio da persunas cumpetentas, eu nu vuless «rumagliar» quai cha oters han dit. Mo eu stögl tuottüna accentuar in quist ravuogl cha la SRR sco prüma, plü veglia organisaziun rumantscha, ha tuot motiv da s'algordar eir ella cun plaschair dal fat important. Ella commemorarà l'anniversari dedichond il prossem tom da las Annalas als 25 ons quarta lingua naziunala. Eu vögl provar quaista saira d'algordar a la materia, da passar revista e metter ün pêr accents chi'm paran d'esser da muntada.

216 vair Tönjachen, Rudolf Olaf (1937): La fundaziun, ils fundatuors e l'istorgia da la Società retorumantscha. in: Annalas, SRR, Cuoira, p. 1–19.

Vairamaing nu sun eu ün ami da giubileums. I vain, pustüt in nossa Svizra, giubilà, festagià e commemorà a tanfun. Festunas e festettas, sbragialeras e plü quietas, as sieuan üna davo l'otra, da tuottas imaginablas qualitats. Mo nossa commemoraziun ha üna taimpra speciala. Ella nun ais be festa, dimpersè ün act da memorgia chi oblaja, ün dovair d'ingrazchamaint. Nus füssan stats ingrats da passar suot silenzi quai cha'l pövel svizzer ans ha accordà acceptond il rumantsch sco quarta lingua naziunala. La votumaziun dal 1938 ais ün dals gronds terms aint ill'istorgia dal rumantsch.

Eu vögl dar svelt ün tschüt aint ill'istorgia e trar adimmaint ün pêr da quels terms decisivs. L'on 15 a. Cr. conquistan Drusus e Tiberius la Rezia e la suottamettan a l'imperi roman. Cun quella data cumainza la romanisaziun da nos pajais, e dürant ils prüms tschientiners as fuorma la lingua retorumantscha. L'on 537 vain la Rezia suot ils Francs e colliada cun ün imperi dal nord da las Alps, cussalvond però üna tscherta independenza tras il stadi ovais-chil da Cuoira, fin a Carl il Grond chi introdüa la constituziun da cuntadis e riva las portas a la penetraziun tudais-cha alemana, pustüt tras signuradis e famiglias feudalas. L'on 843 vain l'ovais-chia da Cuoira colliada a l'ovais-chia metropolitana da Magunzia (Mainz), e tras quai vain eir la baselgia drizzada vers il muond tudais-ch, eir scha l'archiovais-ch Rhabanus Maurus decretescha cha'ls preirs dessan s'inservir da la lingua dal pövel, in nos cas il rumantsch. Intuorn 1270 rivan pro nus ils prüms Gualsers da schlatta e lingua fulastera. Els piglian dmura immez la Rumantschia, mantgnond però lur ferma particularità fin in noss dis. Lura rivaina a la fuormaziun d'ün agen stadi grischun in diversas etappas: 1367 radunanza dals homens da l'ovais-chia a Zernez cunter las aspiraziuns da la Chasa Habsburg e naschentscha da la «Lia da la Chadè». 1424 fundaziun da la «Lia Grischa» a Trun. 1436 saramaint da la «Lia da las desch drettüras» a Tavo. Vers 1470 as reunischan las Trais Lias, i vain dit a Vazerol, e l'on 1499 frankeschan ellas l'independenza dal giuven stadi grischun culla victoria da Chalavaina. Ils ultims pleds da Banadetg Fontana feri a mort clingian inavant sco prüma perdütta da nossa lingua tschantschada: «Hei frais-chamaing, meis mats!» Cuort davo sieua la conquista da la Vuclina, chi dà andit l'on 1527 a nossa prüma ouvra litterara, la «Chanzun da la guerra dal chasté da Müsch» da Gian Travers.

Intanta penetrescha la Refuormaziun in diversas valladas, e quella fa nascher ils prüms cudeschs rumantschs: 1552 la «Fuorma» e 1560 il «Nouv Testamaint» da Giachem Bifrun, chi metta la fundamainta a la lingua scritta ed a la litteratura rumantscha da var 5000 publicaziuns fin hoz. Davo Bi-

frun, chi scriva in puter, sieua la prüma ouvra valladra (1562) ils «Psalms» da Duri Champel, la prüma ouvra sutsilvana (1601) il «Catechissem» da Daniel Bonifaci e la prüma ouvra sursilvana (1611) «Il ver sulaz da pievel giuven» da Stiafen Gabriel. Il medem on cumpara il «cuort Mussament» dal pader chapütschin talian Gion Antoni Calvenzan. Il cumanzamaint ais fat. I sieuan tschientineras dad ouvras religiusas protestantas e catolicas. Dürant duos seculs la Rumantschia resta bod intacta.

L'on 1803 dvainta our dal stadi independent da las Trais Lias il Chantun Grischun da la Confederaziun svizra. Cun quai as drivan las portas plü grondas vers ils confederats da lingua tudais-cha. Nus entrain aint ill'epoca dal trafic, da la migraziun interna ed externa, da l'industrialisaziun e dal turissem chi s'augmainta vieplü fin in noss dis. A pêr da quaist svilup il rumantsch vain chatschà inavo e tschessa ad ün tschessar. Dürant cha la mêra part da nos pövel para da laschar cuorrer il destin sainza as dostar per l'aigna lingua e cultura, per part nun as rendond gnanca bler quint che chi giaiva a perder, per part as rasegnond a las forzas dal temp, s'annunzchan las prümas vuschs chi muossan via sülla custaivla jerta, admonischan, incurascheschan da restar fidels a la mamma rumantscha. I nascha ün movimaint ed üna litteratura da defaisa.

I füss interessant da stüdgiar üna jada a fuond nossa litteratura suot l'aspet da la defaisa.[217] Ingio clingian las prümas vuschs in favur da nossa lingua? Cura prüischan ils prüms dschermuogls d'üna dostanza? Quals sun ils prüms chi han dozà la bandera pel rumantsch? Üna tscherta affecziun per l'aigna lingua as sainta tanter las lingias fingià pro Bifrun, Champel ed oters autuors vegls, pustüt aint ils preams da lur cudeschs. Eu m'impais per exaimpel a quels pronoms possessivs affectivs «ilg nos languaick», «ilg nos plêd», «noas rumauntsch», als pleds da Gallicius «ilg noass languack, chi vain tgnüd groasser, haa eir la sia gratzg' èd amur, usché bain schkoa eir qual auter», a la constataziun da Champel davart «lg plaed d'Suott Puunt Auta, ilg qual saia ad eaus plü in amm, plü chioendsch è leiv dad imprender». «Plü in amm» voul dir plü char, plü dastrusch, plü prüvà. Qua s'annunzcha fingià la «chara» lingua da la mamma. Champel registrescha eir in sia descripziun topografica da la Rezia cun ün tschert plaschair, vuless eu dir, ingio chi vain dapertuot amo tschantschà rumantsch. Mo nus nu das-chain ans laschar surmanar da nos möd da sentir e leger oura chosas cha nus vulessan dudir.

217 vair Billigmeier, Robert Henry (1950): Aspects of the cultural history of the Romansh people of Switzerland 1850-1950, Dissertaziun, Stanford California; Baur, Arthur (1955): Wo steht das Rätoromanische heute?

Nus nu das-chain invlidar cha Bifrun, Champel e tants oters nu scrivaivan per amur dal rumantsch, mo per amur da lur cretta.

Pür davo il temp dal sclerimaint e cul prüir da la romantica chattaina fastizis d'ün interess rumantsch sco tal, per exaimpel pro Gisep de Planta, bibliotecar dal British Museum a Londra, chi publichescha l'on 1775 seis tractat inglais davart nossa lingua. Pader Placi a Spescha s'ha sfadià lönch avant oters, fingià intuorn 1800, per lingua e cultura. El discuorra dafatta d'üna «naziun» rumantscha. A pêr cun el sta ravarenda Mattli Conrad, l'autur d'üna grammatica e d'ün dicziunari rumantsch–tudais-ch e tudais-ch–rumantsch. Il bavun ais avert. I sieuan oters perscrutaders, animatuors e cumbattants pel rumantsch sün divers chomps. Pensain a la lavur dals ramassaders e filologs (per exaimpel a Caspar Decurtins cun sia monumentala Crestomazia ed a Robert de Planta fin Ramun Vieli ed ils linguists da hoz), a l'admoniziun dals poets (da Giachen Caspar Muoth fin Gian Fontana e Pader Alexander Lozza, da Conradin de Flugi fin Peider Lansel ed ils scriptuors da noss dis), al schlantsch dals cumponists e chantaduors (da Hans Erni fin Gion Battesta Sialm e Tumasch Dolf, dad Otto Barblan fin Robert ed Armon Cantieni e Peider Champel). Pensain eir a l'actività dals magisters ed a la lingiada da cudeschs da scoula (dal «Magister amiaivel» dad Andrea Rosius a Porta fin als plü nouvs). Pensain eir als redactuors da gazettas, chalenders, revistas e publicaziuns in serias. L'on 1857 vain oura il prüm numer da la Gasetta Romontscha e dal Fögl d'Engiadina, plü tard Fögl Ladin, las duos gazettas chi cumparan sainza interrupziun daspö 106 ons. Ed ans impissain eir als homens chi han clomà insembel a quels da buna voluntà ed han fundà e manà las societats. L'on 1886 vain fundada la SRR suot il parsuradi da Gion Antoni Bühler, davo cha las duos prümas tentativas dal 1863 e 1870 nun avettan success da dürada. Daspö la fundaziun da la SRR cumparan las Annalas, quels 76 toms da medem format chi sun gnüts oura on per on sainza interrupziuns tras las duos guerras mondialas e chi cuntegnan üna bella part da las prestaziuns litteraras, linguisticas, istoricas, folcloristicas, üna buna part eir dals plaschairs e dals pissers dal movimaint rumantsch. Las Annalas, cun tuot ils rapports e cumgiats dals prominents chi ans han bandunats, fuorman eir üna preziusa cronica. 1904 tschainta Robert de Planta la fundamainta per la plü gronda ouvra nossa, il Dicziunari rumantsch grischun da la SRR.

Davo la naschentscha da las societats regiunalas, in Surselva la «Romania» (1896) ed in Engiadina l'«Uniun dals Grischs» (1904), vain our da Val Schons l'iniziativa da fuormar üna «lia» da tuot las societats. Illa Gazetta

Grischuna cumparan las «Vuschs da Cassandra» da Giachen Conrad, chi referischa lura davart «Il mantenimaint dil lungatg retorumantsch» ad üna radunanza cumünaivla da las societats rumantschas a la Crusch Alba a Tusan suot la bachetta dal parsura da la SRR, Andrea Vital. L'on 1919 vain fundada al Stambuoch a Cuoira la «Lia Rumantscha» (LR) ed il parsuradi vain affidà a Conrad. Il «renaschimaint» rumantsch ais rivà ad ün term cun muossavia: Unir las forzas, lavurar per l'intera Rumantschia, eir praticamaing, cun red e sistem, cun ün secretariat a Cuoira. Bainbod s'affilieschan a la LR las nouvas societats regiunalas l'«Uniun Rumantscha da Turi» (1920), la «Renania» (1921), l'«Uniung Rumantscha da Surmeir» (1922). La LR tschercha da's procurar ils mezs per realisar seis grond program, ouravant tuot ils dicziunaris tudais-chs–rumantschs. Per avair plü ferm sustegn aint il greiv cumbat cunter l'intudais-chamaint progressiv, as fa valair vieplü il giavüsch cha'l rumantsch vegna recugnuschü da la Confederaziun sco lingua naziunala e francà illa Constituziun federala. Fingià aint il referat da Conrad a Tusan, chi ha manà a la fundaziun da la LR, chattaina il postulat da «petiziunar cha'l rumantsch vegna recugnuschü sco linguach ufficial in Svizra sper il tudais-ch, talian e frances». Pacs dis avant d'eira cumparü aint illa Gazetta Grischuna ün artichel segnà da J.R. (Jules Robbi?) chi, as referind a las «vuschs da Cassandra» racumanda a la radunanza da Tusan «dass die Versammlung mit allen Mitteln für die Ergänzung des Art. 116 der Bundesverfassung eintritt. Dieser unvollkommene Artikel heisst: «Die drei Hauptsprachen der Schweiz, die deutsche, französische, italienische, sind Nationalsprachen des Bundes.» Um unsere (romanische) Sprache auf eine berechtigte Höhe zu bringen, ist es absolut nötig, dass auch sie gesetzlich anerkannt wird.» Il scrivant da quaist artichel pensaiva ad üna iniziativa dal pövel e nu dubitaiva da rablar insembel dalunga las suottascripziuns necessarias.

Mo ils prüms ons la LR nu riva da realisar quaist propöst. Ella ha bleras incumbenzas, percunter be pacs mezs (10 000 frs. subvenziun avaiva ella obtgnü da la Confederaziun) e cun la lavur as prunan eir ils pissers (s'impissain be al cumbat per l'ortografia in Engiadina!). Pür 1931 ed il ons seguaints as fa dudir Otto Gieré aint il «Sain Pitschen» da la «Ladinia», a la LR (chi piglia in seguit üna resoluziun), aint il «Schweizer Spiegel» ed utrò. El prouva d'inflommar pustüt ils students per il böt da la quarta lingua naziunala. 1934 as radunan a Razèn ils students da l'intera Rumantschia e bannischan, davo ün discuors da Pieder Tuor, üna resoluziun. I s'ha tgnü per bön da renunzchar a la pretaisa difficilmaing realisabla da recugnuoscher nossa tschantscha sco lingua «ufficiala» (Amtssprache), sco ch'ella ais o vess dad esser in Gri-

schun. I s'ha cuntantà dal postulat sco lingua «naziunala» (Nationalsprache). Il medem on 1934 Sep Modest Nay, deputà da la Cadi, fa la ruotta aint il Grond Cussagl a Cuoira. Davo üna discussiun, ingio chi resunan il tudais-ch, rumantsch e talian, vain la moziun declerada da relevanza e tuot il Cussagl as doza da las plazzas. L'on davo inoltrescha la LR üna petiziun al Pitschen Cussagl. La Regenza grischuna as drizza al Cussagl federal e manzuna in sia motivaziun eir las tentativas politicas davart l'ester da considerar il rumantsch be sco ün dialect lombard. Il cusglier naziunal Sep Condrau fa üna interpellaziun al Cussagl naziunal. Nus avain la furtüna cha'l cusglier federal Philipp Etter piglia viva part vi da nos postulat ed elavurescha (cul agüd da Fritz Vital, secretari dal departamaint da l'intern) ün stupend messagi a las Chombras federalas, suottascrit dal president da la Confederaziun Giuseppe Motta. Quaist messagi[218] propuona la revisiun da l'artichel 116 da la Constituziun federala in seguaint möd: «Il tudais-ch, frances, talian e rumantsch sun las linguas naziunalas da la Svizra. Sco linguas ufficialas da la Confederaziun vegnan decleradas il tudais-ch, frances e talian.» In plü sto gnir fat üna müdada be redacziunala pro l'artichel 107 in quel sen, cha pro las tschernas dals güdischs federals dessan gnir resguardadas las trais linguas «ufficialas» e na «naziunalas». Siond chi's tratta d'üna revisiun da la Constituziun federala sto ella gnir sancziunada dal pövel svizzer tras üna votaziun. Quai dumonda ün sclerimaint a l'ingronda da tuot ils confederats davart üna chosa cha'ls blers cugnuschaivan apaina da nom, davart la Rumantschia cun sia structura cumplichada. Cun tala mera fuorma il cusglier guvernativ Robert Ganzoni, parsura da la SRR, ün comitè chi piglia contact culla pressa da tuot il pajais, culs circuls politics e culturals, per exaimpel culla Nouva Società Elvetica, presidiada da dr. Zschokke ed ingio homens sco Edgar Piguet-Lansel sviluppan üna gronda actività. I's constituischan comitès «Pro quarta lingua» cun dr. Cagianut a Turi, dr. Ludwig a Basilea, ün comitè d'onur grischun cun dr. Luigi Albrecht a la testa. I sieuan artichels, referats, discussiuns, emissiuns al radio, manifestaziuns popularas, concerts

218 Il messagi tradüt da Peider Lansel e publichà illas Annalas 1938, p. 23–63, cuntegna indicaziuns istoricas davart il resguard da las linguas illa Confederaziun. Davo la fusiun dal Grischun cun la Svizra illa Republica Elvetica, ils commissaris da la Regenza elvetica invüdan il guvern retic provisori da far tradüer lur proclamaziun in rumantsch e talian. La Constituziun da la Mediaziun nu cuntegna ingünas disposiziuns sur da las linguas da stadi da la Confederaziun. Il medem vala pels sbözs d'üna Constituziun federala dals ons 1832 e 1833. Sün proposta da la delegaziun dal Chantun Vad accepta la dieta, davo üna tscherta indecisiun, unanimamaing la formulaziun da la Constituziun federala dal 1848 «Die drei Hauptsprachen der Schweiz... sind Nationalsprachen des Bundes», formulaziun chi passa sainza müdadas eir aint illa constituziun dal 1874. Il pled «Hauptsprache» demuossa chi d'eira almain gnü pensà al rumantsch!

da cors e.u.i. E quant chi'd ais gnü lavurà davo las culissas, al secretariat da la LR affidà ad Andrea Schorta! Davo cha la cumischiun parlamentara ha visità il Grischun e cha'l postulat ais gnü trattà illas Chombras federalas, cun votums in tuottas quatter linguas in ün'atmosfera solenna da gronda incletta e simpatia, s'approsma il di decisiv. Als 20 favrer 1938 vain clomà mincha Svizzer a dir cun schi o na sch'el voul acceptar la müdada illa Constituziun e recugnuoscher il rumantsch sco quarta lingua naziunala. Il resultat da la votaziun ais stat unic ill'istorgia dals plebiscits federals, üna differenza da schi e na sco chi nu's vaiva mai dudi: 574'991 vuschs da schi cunter 52'827 vuschs da na, ün evenimaint chi ha fat impressiun in ed our pajais.

I'm saja permiss üna pitschna reminiscenza da quel di. Eu d'eira student a Turi. Meis cumpogns ed eu eiran persvas cha'l pövel svizzer dschess da schi, mo tuottüna sentiva eu üna tscherta tensiun. Votaziuns pon far malas surpraisas. Co sarà la pertschentuala dals schis e nas, co sarà il resultat dals chantuns, impustüt quel dal Grischun, da noss singuls cumüns? Sün üna gronda tabla a la plazza «Central» a Turi as vezzaiva a cumparair ils resultats dals chantuns, e mera! ... ün plü bel co tschel, perfin quel dal Grischun, ingio chi's pudaiva avair üna tscherta temma dad invilgias e malscuidentschas. Il di davo guardet eu cun arsaja las gazetta. Be Cuoira avaiva ün numer relativamaing ot da nas (528 vuschs), mo amo adüna bundant tschinch jadas daplü schis co nas. Il plü bel resultat pervgnit giò dal Surset, ingio cha l'intera vallada sainza üna macla naira vuschet da schi. In Grischun d'eira stat üna dumengia da pumpa, ün di d'inviern da tuotta splendur. La saira, cur cha'ls resultats gnittan cuntschaints sunettan in plüs cumüns ils sains. Il relatader da la Gazetta Grischuna scrivet: «Aus überströmendem Gefühl hat Schuls die Glocken geläutet, und geläutet hat es auch still und tief in der Brust aller Rätoromanen, die ihre Muttersprache und ihre Heimat lieben.» I's pudess citar passagis interessants our da la blerüra d'artichels cumparüts avant e davo la votaziun fin a l'artichel commemorativ scrit davo 25 ons da cusglier federal Etter chi disch: «Es ging um etwas ganz Wesentliches. Um nichts weniger nämlich als um die Verteidigung des schweizerischen Staatsgedankens! Ja, sagen wir es heute frei und offen: um die Verteidigung des schweizerischen Staates schlechthin!»[219]

219 Paul Zinsli, ün Gualser da Stussavgia, germanist a Berna, scriva i'l artichel «Vom Werdegang der viersprachigen Schweiz» in «Pro» (12-1963) culs pleds: «Die Schweiz besteht allein im vierfachen Zusammenklang der Sprachen und mit dem Schutz ihres Eigenlebens. In dieser Vielfalt liegt ein grosser Teil ihres Reichtums, liegt ihre europäische Bedeutung und sogar eine erprobte Sicherheit gegenüber den Machtansprüchen der sprachverwandten Nationalstaaten!»

Schi, la votaziun ha gnü ün'importanza svizra ed ün caracter demonstrativ surour ils cunfins svizzers, quai cha la generaziun giuvna ha forsa stainta da crajer. Quella jada as sentiva la Germania da Hitler clomada ad unir tuot ils pövels germanais suot la bandera dal «Hakenkreuz». Ils naziunalsocialists cun agüd da singuls aderents in nos pajais provaivan da persvader ils 3'000'000 Svizzers tudais-chs ch'els vairamaing stessan tuornar inavo i'l imperi germanais, dal qual els s'avaivan stachats davo la guerra svabaisa l'on 1499. Da tschella vart da las Alps pretendaivan ils irredentists e faschists talians cha'l nouv imperi roman, fundà da Mussolini, haja il dret sün las parts da la Svizra taliana e rumantscha, sà cha'l rumantsch nu saja üna lingua independenta, dimpersè be ün dialect lombard. In quaista situaziun imnatschanta per l'existenza da nos stadi s'ha il pövel svizzer algordà da la fundamainta da la Confederaziun, ün stadi chi rinserra differentas naziunalitats, ün stadi surnaziunal, ingio cha mincha minorità, eir üna lingua tschantschada be dad 1 % da la populaziun ha seis dret da viver e dess gnir sustgnüda. Hitler e Mussolini, quels traplaivan suot e stendschantaivan tuot quai chi nu serviva a la forza dal stadi unitari, tuotta libertà persunala, da pressa, da religiun e da lingua. Güsta ot dis avant la votaziun dals 20 favrer vaiva Hitler salvà ün da seis discuors plain vanagloria ed imnatschas, ün da quels discuors chi consquassaivan il muond e chi han segnà la via a la desastrusa guerra chi prorumpet l'on davo. Il pövel svizzer, in mez quella agitaziun politica, quell'atmosfera chargiada, ha dat la resposta svizra a las attachas da dadour aint, i's das-cha bain dir «attachas», schi s'impaissa a la pressiun dals nazis ed a las champestas faschistas chi vulaivan incorporar il territori rumantsch a l'Italia da Mussolini.[220] In fuond ans han quels agitaduors fat ün bun servezzan e drivi ils ögls eir a quels chi daivan paca bada a la chosa rumantscha. La situaziun critica da la Svizra ais statta favuraivla per la votaziun ed ha dozà nos postulat our da las muntognas grischunas ad üna demonstraziun naziunala.

Eu stögl festinar a muossar che früts cha la votaziun ans ha portà dürant ils 25 ons scuors daspö 1938. Ha l'arcugnuschentscha dal rumantsch sco lin-

220 Sco exaimpels da la svarguognusa propaganda da quella vart existan bainquants documaints, artichels, pamflets, fögls volants. Ün da quels, intitulà «Peider Lansel, quinta lingua nazionale svizzera» fa schnöss da la quarta lingua e da nos poet cumbattant, dschond ch'el giaja sia via as dozond svess ad üna quinta lingua svizra. A Milan cumparaiva dürant divers ons perfin üna revista trimestriala «Raetia» chi registraiva e commentaiva in seis möd ils fats rumantschs. Ils circuls irredentists nun han neir spargnà raps e fadia per dar oura ün dicziunari engiadinais-talian da bod 400 paginas cun ortografia talianisanta, redigi da Marina Metalaga ed Enzo Vialardi.

gua naziunala, mo bricha ufficiala, propi gnü l'effet chi's speraiva? Qualchün ha pretais davopro cha nus hajan surgni üna bella curuna da chartun! Id ais impussibel da dir concretamaing quant cha nus avain da savair grà a l'adozamaint dal rumantsch a lingua naziunala. Mo i nun ais ingün dubi cha üna buna part da la prestaziun rumantscha nu vess pudü gnir realisada, scha nus nu vessan gnü l'agüd moral e finanzial da la Confederaziun bler plü grond davo co avant 1938. Provain da registrar ils fats, las prestaziuns, ils progress da 1938 fin hoz, pigliond ils tschinch chavazzins: a) finanzas, b) dret, c) scienza, d) littertura, e) acziuns.

a) *Finanzas*[221]. Cumanzain culla chosa plü palpabla, las finanzas, sainza las qualas il bler nu vess pudü gnir realisà. Schabain cha fingià avant 1938 fluivan subvenziuns da la Confederaziun per intents rumantschs, per la Crestomazia da Decurtins 32'000, a la SRR 148'000, a la LR 168'000, per traducziuns da ledschas e per las scoulas primaras, schi as drivan daspö 1938 las funtanas plü grondas e plü sgüras. La somma cha la LR s'ha procurada da la Confederaziun daspö 1938 s'amunta a 1'070'000. In plü esa d'agiundscher la contribuziun federala chi va directamaing al Chantun Grischun per la defaisa dal talian e rumantsch. A bön da la Rumantschia van 10'000 l'on. Quaista subvenziun cuorra daspö 1942 e s'amunta uossa a 220'000. Plünavant esa da dir cha la Confederaziun ha augmentà 1953 l'import al Chantun per mincha scolar rumantsch sün 30 frs. l'on. E la SRR retira uossa üna subvenziun annuala da 60'000. Sper quaistas prestaziuns federalas, cha nus nun avessan mai obtgnü in tala masüra sainza la quarta lingua naziunala, vegnan amo las subvenziuns dal Chantun chi s'han eir adampchadas in proporziun cun quellas da la Confederaziun, na sainza difficultats! Nus nun avain invlidà il Chalandamarz 1959, quel di nair cha'l pövel grischun, cun üna magiuranza da pacas vuschs, nun ha acceptà l'augmaint giavüschà da la LR e tras quai periclità l'augmaint federal. Per furtüna s'haja pudü, cun alch müdadas internas da la LR, remediar quel fiasco fingià l'on davo cun üna sveltezza surprendenta pel Grischun. Sper las subvenziuns directas dal stadi esa da manzunar amo bainquantas otras funtanas chi han sauà la terra da la quarta lingua naziunala. Pensain a la «Società svizra da radio e televisiun» chi nudrischa nossa «Cumünanza Radio Rumantsch» ed ils collavuratuors al microfon. Pensain a la «Pro Helvetia» chi ha contribui zuond bler protegiond daspö 25 ons il talian e rumantsch tras üna cumischiun speciala,

221 Eu registresch quia in francs arrondits a 1000 las sommas totalas sco ch'eu n'ha pudü eruir sainza pudair surtour garanzia cumplaina. Quaistas cifras sulettas pudessan gnir malinclettas da quels chi nu cugnuoschan bain la materia e nu sun adattadas per la publicaziun utrò.

pensain a la «Fundaziun Schiller» ed a l'«Uniun da scriptuors svizzers» chi undreschan e sustegnan noss scriptuors. I dà amo otras instituziuns avertas vers la quarta lingua e prontas da güdar. I nu füss però güst scha nus mettessan tuot il pais be sün l'agüd da dadour aint. Ils Rumantschs svess han eir prestà lur part. Ils cumüns rumantschs cun pacas excepziuns sustegnan la LR daspö sia fundaziun cun ün import da 5 raps pro cheu, in plü güdan divers cumüns cun imports plü gronds vi da l'acziun da las scoulinas da la LR. Mo eir ils singuls Rumantschs han muossà spiert da sacrifizi, sco chi and dà perdütta la «Spüerta da sacrifizi» da l'«Uniun dals Grischs» chi va inavo süll'iniziativa da Reto Caratsch in seis «Program da Schlarigna». E quants Rumantschs s'han sfadiats, han dat lur temp e forzas sainza o be cun pitschnas indemnisaziuns e pajas. Quantas ponderaziuns, tschantadas, referats, artichels, parairs, correcturas, traducziuns ed otras lavuors per inguotta o be per minimas bunificaziuns. Pensain, eir a quai cha nos pövel ha pajà per societats, revistas e publicaziuns rumantschs. A la fin nu vulaina invlidar ils duns da singuls, seguind il bel exaimpel da nos plü grond donatur Anton Cadonau.

b) *Dret.* Suot l'aspet dal dret as poja manzunar alch avantags legals cha'l recugnuschimaint da la quarta lingua naziunala ans ha manà. Grazcha a quel fat han surgni tschinch ons plü tard bod 50 cumüns ed amo ün pêr fracziuns lur nom rumantsch sco nom ufficial. La LR vaiva cumbattü lönch per quel böt, sainza success. Uossa as poja dir cha noss buns noms rumantschs s'han ingaschats ter bain. Qua e là haja dat reclamaziuns e retrattas. Mo ingün nu discuorra plü da Ponte-Campovasto, Süs, Remüs, Münster e.u. Sainza la votaziun dal 1938 nu füssna gnüts resguardats a l'Exposiziun naziunala da Turi 1939 in ün möd uschè generus e sperain ch'eir l'Expo a Lausanne l'on chi vain uondra debitamaing nossa lingua e cultura. Sainza la lingua naziunala nun avessna neir obtgnü üna partecipaziun e collavuraziun garantida al radio svizzer. L'istorgia da la «Cumünanza Radio Rumantsch»[222] aint il ravuogl da la «Società svizra da radio e televisiun» as basescha sül artichel 116 da la Constituziun federala, chi ha dat il fundamaint als propugnatuors pels drets rumantschs al radio. Eir sün oters chomps vaina pudü ans far valair cun plü pais e success, s'impissain a l'«Uniun da scriptuors rumantschs» aint il ravuogl da l'«Uniun da scriptuors svizzers». Tschert cha tuot nun ais amo gratià, eu m'impais a las bancanotas sainza inscripziun rumantscha. Ans consolain impernajà pensond: Meglder da surgnir bleras bancanotas sainza

222 La «Cumünanza Radio Rumantsch» e l'«Uniun da scriptuors rumantschs», amenduos fundadas l'on 1946, sun eir affiliadas a la LR.

nom rumantsch co pacas bancanotas cun nom rumantsch! Quel chi voul s'indreschir precis sur da la situaziun legala dal rumantsch consultarà la dissertaziun da Gian-Reto Gieré «Die Rechtsstellung des Rätoromanischen in der Schweiz» (Winterthur, Keller, 1956).

c) *Scienza.* La perscrutaziun scientifica da la Rumantschia ais gnüda stimulada, schlargiada ed approfundida fermamaing dürant il quart tschientiner scuors. Üna survista da las prestaziuns sün quaist chomp ha dat Andrea Schorta aint il numer special da la Neue Zürcher Zeitung dals 16 favrer 1963 suot il titul «Die wissenschaftliche Erforschung der Raetoromania». Eu vögl be accentuar cha aint il center da la gronda actività stà il «Dicziunari rumantsch grischun», la plü grond'ouvra scientifica da nossa Rumantschia, cuntschainta ed appredschada in Svizra ed a l'ester, da la quala nus pudain esser superbis. Pür l'agüd plü massiv da la Confederaziun als quatter dicziunaris naziunals ha pussibiltà la plazza cumplaina als duos redactuors actuals Andrea Schorta ed Alexi Decurtins.

d) *Litteratura.* Davart «Il renovamaint da la litteratura rumantscha i'ls ultims 25 ons» s'ha express Reto Bezzola aint il Fögl Ladin dals 22 favrer 1963 e numer seguaint ed aint il numer special da la Neue Zürcher Zeitung dals 16 favrer 1963. La producziun litterara daspö 1938, cumpigliond lirica, insai, raquint, novella, roman e drama, s'ha adampchada ter ferm e cuntegna ouvras d'indubitabla valur litterara, eir d'expressiun plü nouva chi po star a pêr cun tendenzas modernas da la litteratura mondiala. Quai chi'ns manca amo sün quaist chomp ais ün'istorgia critica da tuot nossa litteratura. Quell'interpraisa difficila e delicata stuvess gnir tutta per mans, forsa d'ün'equipa fuormada da specialists per ils divers intschess e las diversas periodas da la litteratura.

e) *Acziuns.* Pro las acziuns quintaina tuot ils sforzs per mantgnair e vivantar il rumantsch. Qua entraina illa lavur da la LR e da sias societats affiliadas. Sur da la lavur da la LR ha relatà Steivan Loringett suot il titul «Rätoromanische Selbstbestimmung» aint il numer special da la Neue Zürcher Zeitung dals 16 favrer 1963. Sclerimaints plü detagliats as chattessa in repassond tuot ils rapports e l'ampel archiv da la LR dal 1938 fin hoz. Nus tuots savain qualchosa da las grondas variaziuns, differenzas e cumplicaziuns da la Rumantschia, cumplicaziuns da las qualas il confederà na-rumantsch nu's persögna bricha e chi'd ais uschè difficil da spiegar. Id ais gnü fat bler in quaist quart tschientiner, progettà, discus, preparà, organisà, dispuonü, provà, experimentà, sfadià... e dschain pür eir «realisà». Impussibel da manzunar tuot quai chi'd ais gnü realisà. Eu nu poss far oter co enumerar a bun

stim ün pêr chavazzins per trar adimmaint las prestaziuns. S'inclegia ch'eu poss citar be fats e bricha noms e chi's tratta quia da sforzs units da las societats e da singuls. Quant ch'ün hom o üna duonna po minchatant rizzar oura!

1. Cumparsa dals quatter dicziunaris tudais-ch–sursilvan/ladin e sursilvan/ladin–tudais-ch per dar in man a nos pövel ed a quels chi vegnan per star pro nus ils mezs bsögnaivels per cultivar il rumantsch.

2. Fundaziun e chüra da passa 40 scoulinas, ils «föclers da rumantschaziun» per assimilar ils uffants fulasters a nossa favella.

3. Las acziuns specialas per ils territoris periclitats, impustüt la Sutselva, la «punt» tanter Engiadina/Surmeir e Surselva.

4. La chüra per la scoula rumantscha e l'instrucziun rumantscha fin a l'università. (Eir scha la scoula ais incumbenza dal Chantun, ha la LR da survagliar e da s'intermetter sün quel chomp uschè important.)

5. Las publicaziuns da divers geners, da las ouvras pels uffants fin als cudeschs per la pratica rumantscha ed a la litteratura, stimulada da tuottas sorts concurrenzas.

6. Ils periodics, da las gazettas a las revistas, chalenders, annuaris e publicaziuns in serias.

7. La cultivaziun dal teater e l'arrandschamaint da cuors.

8. La cultivaziun dal chant.

9. Il rumantsch al radio cun emissiuns regularas sül program naziunal e regiunal, daspö 1959 cun aignas actualitats rumantschas: «Viagiond cul microfon». Quaistas emissiuns han contribui, tras l'adöver alternativ dals idioms, ad üna megldra incletta tanter pêr, chosa uschè bsögnaivla per nos pajais dals individualists e regiunalists. Ellas han eir fat our dal radio, quaist privlus derasader da linguas estras, ün agüdant per nossa chosa.

10. La vita rumantscha aint ils cumüns, in baselgia, radunanza, administraziun, societats, referats, festas e l'arrandschamaint da cuors linguistics pels abitants d'otra lingua. Ün da noss poets ha dit: «Il cumün ais l'arena ingio chi's decida la luotta dal rumantsch.»

11. La fatscha rumantscha da nos pajais, progress cun inscripziuns sün chasas, edifizis e büros, sün bannidas, scrits ufficials, formulars, cudeschs da telefon, reclamas e.u.i.

12. Occupaziun culs problems rumantschs dal püt da vista economic e social, per exaimpel l'industrialisaziun, la scoula da paurs a Lavin, üna da las realisaziuns importantas.

13. Inscunters surour ils cunfins d'idioms in fuorma da chomps da students interrumantschs ed exposiziuns ambulantas.

14. Inscunters surour ils cunfins svizzers culs Ladins da las Dolomitas ed ils Furlans tras reuniuns periodicas, contact cun otras linguas pitschnas e lur problems tras la «Federaziun europeica da minoritats linguisticas».

15. La «fuschina rumantscha» a Cuoira, uschè as pudess nomnar il center da lavur o secretariat da la LR. Sco anteriur secretari poss eu relevar il seguaint: ils sforzs per surgnir ils mezs finanzials, instanzas, rapports, rendaquints; administraziun e contabilità; biblioteca ed archiv; publicaziuns (calculaziun, finanziaziun, pisser e survaglianza da la redacziun, correcturas, stampa, ediziun, propaganda, recensiun, vendita, spediziun, inchasch, deposit); organisaziun e survaglianza da las acziuns da la LR; contact cullas societats affiliadas ed ils cumüns; cussagls, traducziuns ed infuormaziuns in tuot ils idioms e dadour la Rumantschia e la Svizra fin sur mar; contact cun circuls politics e culturals e dovairs da rapreschantaziun. La «Chesa Planta» a Samedan e la «Cuort Ligia Grischa» a Trun sco centers d'activaziun rumantscha in Engiadina e Surselva.

Scha nus fain la somma da tuot quai chi'd ais gnü sfadià ed obtgnü in quaists 25 ons, daspö cha'ls Rumantschs sun gnüts declerats per uschè dir sco members «majorens» da la Confederaziun, scha nus fain la somma da tuot il fatschögn ed ils resultats, stuvaina dir cha'ls impuls partits l'on 1938 sun stats gronds e nun han chalà, sco cha alchüns tmaivan davo il prüm entusiassem da la votaziun. Il pövel rumantsch ais in general plü consciaint da sia aigna lingua e cultura e predscha sia ierta cun plü dignità. Per as far ün'idea da la müdada, basta da dar ün cuc in nossas gazettas al principi dal tschientiner, plainas d'annunzchas, inserats e programs da teaters tudais-chs, scrittas in üna prosa sblacha, convenziunala, talianisanta. Nus vain stainta d'incleger hoz quel spiert chi regnaiva.[223] I dà però amo adüna blera ignoranza.[224] Id ha nom batter il tambur adüna danöv per la quarta lingua naziunala. Ella nun ais ün regal chi'ns liberescha da cumbatter inavant. A tschertadüns poja parair exagerà e raffichuoss da'ns far valair in mincha buna occasiun. Mo aint illa canera, sveltezza e superficialità da nos temp

223 Aint illa biblioteca da Peider Lansel illa Chesa Planta a Samedan m'algorda d'avair vis ün exemplar dal cudesch da chant «Engiadina» cun üna dedicaziun scritta a man circa uschea: «Unserem Ehrenmitglied Herrn Peider Lansel überreicht vom Coro viril Engiadina.» Üna tala mancanza da tact nu füss hoz plü pussibla.

224 Aint il annuari da la Nouva Società Elvetica d'ingon ais cumparü ün artichel «La questione linguistica in Svizzera» dal Tessinais Mario Pedrazzini chi nu manzuna bricha il rumantsch, sco scha nus füssan ajer. Discuorrer sur da las questiuns linguisticas in Svizra sainza pensar al rumantsch ais bain üna grossa mancanza. Mo que nun ais pel solit noscha intenziun, que ais spüra ignoranza.

ans stuvaina dostar culs mezs d'hozindi chi sun plü sbragialers co chi's vess gugent. I nun ais facil da chattar la buna via d'immez tanter üna fina fuorma d'artgnentscha ed üna raffichuosezza schovinista. Que vala per l'acceptaziun e preschentscha dal rumantsch invers inoura, malavita difficultada tras las dischuniuns in nossas aignas lingias, mo amo daplü vers inaint, in nos pövel, in noss cours, in nos far e demanar. Qua entraina aint il chomp da la psicologia rumantscha, ün chomp delicat e cumplex be avuonda, tant cha be pacs s'han ris-chats da s'exprimer. Eu manzun ils «Impissamaints» dad Andri Peer, cumparüts aint il Fögl Ladin dals 26 favrer e 5 marz 1963 in occasiun dal 25avel anniversari. Là chattaina pleds interessants sur da la situaziun aint il intern dals Rumantschs:

«Là eschan hoz: actività, entusiassem, chi po ir fin ad ün tschert fariseissem, d'üna vart, passività, ipocrisia da tschella – tanteraint il tröp da quels massa cumadaivels o massa absorbats in lur lavur per tgnair dür immez ils tentamaints dal temp nouv e massa rasegnats per müdar lur sconfitta in üna vendschüda minchadi renovada.

L'infiltraziun pürmassa ais hoz bod dapertuot virulainta, eir in cuntradas uschedit sanas, e l'energia chi voul per as tgnair liber da las influenzas las plü nuschaivlas – pensar per tudais-ch, la reclama, ils pleds a la moda, ils termini tecnici, la condescendenza vers ils giasts – e per trar sü uffants rumantschs in ambiaint tudais-ch o masdüglià sta suvent in concurrenza cun quella ch'ün impuonda per trar via la chasada. I vain pro alch oter a render asper il cumbat a quels chi nu vezzan tuot il pais e l'urgenza d'üna lingua materna genuina: l'inimi nun ais il Tudais-ch, l'Aleman, il vaschin da lingua germanaisa cha nus cugnuschain daspö 1'500 ons e cha nus stimain sco ün dals noss; l'inimi ais il dialect svizzer tudais-ch cun sa prodigiusa forza d'expansiun, manifesta dal rest eir aint il Jura ed illa cuntrada friburgaisa, quist linguach discurrü, chi, cumbain vieplü imbastardà da locuziuns scrittas, conquista, invada toc a toc nos möd da pensar e da sentir, uschè ch'ün bel di ans traplaina discurrind tudais-ch in chamischa rumantscha – il rumantsch s'ha ardüt ad üna pletscha cha mincha vent porta davent.

La maxima «Svizzer e Rumantsch» ais bella, mo ell'ais greiva da viver di per di. Ün adversari cha tü vezzast, poust attachar, mo cur cha l'adverari ais aint in tai svess: l'intschertezza, il dischuorden, la cumadaivlezza, il conformissem, schi aise greiv luottar... Id ais alch sfess, scha tü hast da cumbatter in tai svess ün'inclinaziun vers la lingua plü ferma. Fain minchün quai ch'ins ais dat da far, là ingio cha'l destin ans ha plantats, ed uschè eir scha'ls sforzs nu portan früt dalunga, schi l'exaimpel pleda per nus.»

Schi, cun tuot ils gronds sforzs chi sun gnüts fats, cun tuot ils progress ed il schlantsch suot la bandera da la quarta lingua naziunala, ais nossa Rumantschia periclitada. I nu's po dir cha'ls Rumantschs nu fetschan lur dovair. Il spiert da dostanza ais plü ferm, mo ils privels sun dvantats amo plü gronds co avant 25 ons. Sper il trafic, l'industrialisaziun, l'infiltraziun dad esters e las nouvas fuormas da vita e da nivellaziun ais gnüda l'anguoschiusa crisa da la pauraria da muntogna, ün fenomen general in tuot las cuntradas alpinas, üna tragica fatalità per nus. La pauraria scrouda, ed a nossa cultura e lingua, chi'd ais basada sün quella fundamainta, manca vieplü il fuond, la terra, la substanza. Ils Rumantschs emigreschan e's perdan in otras cumünanzas linguisticas. Il numer total dals Rumantschs in Svizra ais bain restà pro circa 50'000. Mo las statisticas da l'ultima dombraziun federala muossan cha la Rumantschia perda seis territori cumpact e ch'üna buna part dals Rumantschs nu vivan plü sün terra rumantscha. Il grond problem ais la «müdada» sco ch'ella as manifesta aint il roman da Cla Biert. I dependa da las forzas chi sun amo in nus per superar quella müdada. I dependa da la voluntà chi'd ais in nus da restar Rumantschs. Ramun Vieli ha dit: «In pievel viva, sch'el vul viver.»

Scha nus s'impissain a tuot ils sforzs chi sun gnüts fats e chi vegnan fats, schi faja bod pensar ad üna «epopea», üna lunga epopea da la cumbatta rumantscha, cun scenas dramaticas e bels mumaints lirics! Possa quaista epopea ans animar inavant!

100 ons Chasper Pult

Pled salvà a la sairada commemorativa, Sent, ils 2 schner 1969

Stimats e chars preschaints!
Hoz avant 100 ons es nat meis bap Chasper Pult. Eu nu less esser immodest e glorifichar quist giubileum, mo eu craj ch'el haja merità cha no'ns algordan hoz dad el cun quista festetta commemorativa quia a Sent, seis cumün da naschentscha ch'el ha tant amà ed ingio ch'el ha chattà seis ultim pos.

Eu n'ha plaschair cha l'Ütil public cun seis parsura, sar Otto Augustin, ha arrandschà quista sairada e cha'l cor masdà cul dirigent, sar magister Egler, s'ha lubi da l'imbellir cun chanzuns e cha'ls scolarets cun lur chant e recitaziun dan üna taimpra frais-cha al 100avel cumpleon da meis bap. Grazcha da cour a Vo tuots chi vaivat contribui a quista saira, grazcha eir pels pleds dad inspecter Töna Schmid chi ha preschantà uschè simpaticamaing la persuna da meis bap.

Varsaquants tanter Vo til varan amo cugnuschü, als 31 october saran passats 20 ons ch'el es mort dandettamaing in sia chasa oura Sala. Fin a l'ultim di as vezzaiva ad el, il professer, culla barbetta alba, l'inviern culla chapütscha plusa, mo sainza mantel, sco nossa glieud, a passar tras il cumün cun salüd amiaivel, as fermond minchatant e barattond duos pleds. Davo sia bain gronda lavur in büro e davo avair impostà chi sa quantas chartas e scrivondas faiva'l magari üna spassiadetta our da la via veglia o aint da Bügliöl vers il god. El giaiva amo bler a pè, sco chi's solaiva ir quella jada, a Scuol ed inavo e plü dalöntsch. La saira faiva'l jent üna partida da tschinquina o da jass in ustaria. Schabain ch'el vaiva bler da far e prunas d'incumbenzas, as pigliaiva'l la peida per as distrar e giodair la cumpagnia o per meditar in mez nossa bella natüra. Davo quist pitschen purtret ch'eu n'ha provà da'S dar, vögl eu skizzar il cuors da sia vita e quintar cuortamaing da sia lavur e da sias prestaziuns.

Dal 1869, l'on da sia naschentscha, d'eira Sent ün dals gronds cumüns da l'Engiadina cun blera vita e spiert d'intrapraisa. Pacs ons avant vaivna construi las vias nouvas, las stradellas. E da quel temp gnit fundada a Sent la prüma scoula secundara da l'Engiadina bassa. Scolars dad oters cumüns gnivan quia a's laschar instruir per la vita. In quist cumün be vita e fatschögn es nat e creschü sü Papparin, sco chi til clomaivan d'uffant. El d'eira figl da Jon Pult e da Barbla Crastan, duos veglias schlattas da Sent. Mo el ha pers sia mamma cun pac plü d'ün on d'età, tant chi nun al restet ingüna memoria

d'ella. El nun ha gnü per sia infanzia l'amuraivla chüra d'üna mamma. Üna sour bainquant plü veglia dad el til ha trat sü, Ona, maridada plü tard Augustin. Lura vaiva'l amo la sour Nina, maridada plü tard Roedel, ed ün frar Clot, disgrazchà a mort in giuvna età, pac sur 20 ons. Sco paschiunà ami da nossas muntognas e chatschader antivet il frar Clot üna saira, tuornand da Val Laver sur la Fuorcha Spadla, in tschiera e sbischaduoir e crodet giò da la grippa tanter la Fuorcha e'l Piz Soer. Pür alch ons davo hana chattà seis schluppet ed alch restanzas dal giuven disgrazchà. Che schmordüm pel pover bap e l'intera famiglia.

Sco tants e tants da nos cumün, chi nun avaivan quia avuonda existenza per lur famiglia, es eir meis bazegner emigrà in Italia. El lavuraiva sco pastizier a Massa Carrara. Là es i meis bap ün pêr ons a scoula, uschè ch'el s'acquistet ün bun fundamaint da talian chi'd ais stat decisiv per seis stüdis e sia actività da professer da talian. Mo fingià cun 10 ons turnet el a Sent e frequentet quia la scoula primara e secundara, lura il gimnasi a Cuoira e plü tard las universitats da Turich e da Losanna. Da sia infanzia ed il temp da giuventüna a Sent ans ha'l relaschà ün viv purtret, la novella autobiografica na glivrada «Papparin». Eu n'ha chattà quel manuscrit davo la mort e n'ha decis da'l publichar alch ons plü tard aint illa Chasa paterna numer 68. Las illustraziuns ha fat l'artist Joos Hutter a Basilea chi vaiva la mamma da Sent, Margadant. Andri Peer ha miss ouravant ün bel pream, chi disch cun alch pleds ingio cha Papparin ans maina: «In quel Sent idillic, vivais-ch e sten tramagliunz d'avant las guerras e d'avant ils autos! Qua ais la giassa allegra cun seis salüds e seis cucs, sas baderladas e tizchadas, cul bügl chi barbotta aiver ch'el ais da sulai e la porta d'chasa chi sgrizcha amo da sön la daman a mamvagl; qua ais la vita da pasteret, cur cha'ls mats mainan lur epicas aventüras aint per lous e zoppels cha be els cugnuoschan, qua sun las quaidas sairadas our da la stradella oura sün vamporta o aint in stüva, indoradas dals algords da bapsegner, raquints chi mettan ün sindal da tarabla, üna glüschur da misteri süllas valladas chi dorman; qua intivaina immez üna da quellas gloriusas tschainas da liongias e'ns dain il man per la glüschainta cullana da las festas, quellas quaidas e quellas strasunantas d'allegria, cur cha la giuventüm s-chadainada prova d'ingolar il bouv e va in mascra perquaisuot. E lura ils bals, las schlitradas. Insomma, la giuventüm, il travasch culuri e vivais-ch da vita engiadinaisa, quai es il tema dominant da quist'ouvra.»

I's sainta fingià pro'l giuven Chasper Pult ün attachamaint a quai chi'd es nos, ün interess profuond per tradiziun e vita engiadinaisa, üna paschiun per quai chi reguarda nossa cultura e lingua rumantscha. Uschè pudaina

incleger ch'el tscherna davo la maturità il stüdi da las linguas romanas. El s'immatriculescha a l'università da Turich e lura a Losanna e fa là l'examen da doctorat culla dissertaziun «Le parler de Sent», la prüma monografia (descripziun e perscrutaziun) d'ün dialect rumantsch. Cun quist'ouvra da 220 paginas, cumparüda dal 1897 e remarchada da linguists sur noss cunfins svizzers oura, ha'l fat la ruotta ad ün'intera collecziun da tals stüdis dialectals chi sieuan ils prossems ans e decennis, per exaimpel Huonder sur dal dialect da Mustér, il svedais Walberg sur da Schlarigna, Lutta sur da Bravuogn, Andrea Schorta sur da Müstair e tants oters. Manzunain amo la dissertaziun da seis cunvaschin ed ami Andri Gustin sur da la sintaxa da l'Engiadina bassa.

Chasper Pult nun ha gnü leiv dürant ils stüdis. Davo cha'l bap vaiva pers üna part da la facultà, tras il grond fallimaint da la banca Corradini chi ha toc malamaing eir otras famiglias da Sent, haja gnü nom guadagnar svessa ils raps cun uras privatas in instituts sper Losanna. Davo l'examen da doctorat banduna il giuven linguist la Svizra, e davo avair obtgnü amo il diplom dal stadi talian a l'università da Genova surpiglia el per var trais ons üna plazza d'insegnant da frances a Casale Monferrato in Piemont, ingio cha'l bap Jon Pult as vaiva stabili in affars da paraints ed es restà fin a sia mort cun 86 ons. Eu m'algord amo co cha meis bap quintaiva da bazegner, ün da quels modests randulins chi nun ha gnü la furtüna da tuornar in patria ed es gnü sepuli a l'ester, sper oters cumpatriots sco chi ans quinta Peider Lansel chi d'eira ami da meis bap, in üna da sias plü bellas poesias. Tadlain quella poesia amara, retgnüda chi disch cun pleds spargnuoss uschè bler sur dal destin dals noss a l'ester. Letta co l'urbaja grondera s'afà pro quels tömbels üna rösa chi sflurischa svelt sco la memoria da quels trapassads.

Fossas a l'ester

Cun cipress chi perchüran sa quaidezza,
illa cretta dals vegls sta'l champ da pos.
Süls tömbels seis, tanter l'urbaj'ün vezza
blers noms dals noss.

Noms! ... Be il marmel chi las fossas serra
tegn'adimmaint alchet dals trapassats.
Qua, sco'l Creader voul: «Da terr'in terra!»
tuots sun tuornats.

Chi sa dad els? Fidand in lur vantüra
giuvnets amo sun its per il muond suot,
per subit s'inaccordscher: vita düra
es dapertuot.

Ant cha lur gran rivess a metter spias,
quel es stat tschunc tras ün crudel destin.
Oters, chi dvantenn vegls cun lur fadias,
qui'a la fin,

staunguels, han chattà pasch davo l'arsaja
vers la patria e'l lönch bramà success –
Morts invlidats, süls tömbels voss l'urbaja
nun as mangless,

cha glori'uman'es propi main co nöglia!
Bellezza rösa, l'cuort flurir glivrà,
laschand crodar sül tömbel fögli'a föglia,
letta s'affà.

A Casale Monferrato varà eir meis bap senti l'increschantüna per l'Engiadina e seis amà cumün. Sco pro Peider Lansel e tants oters emigrants ha quella vita in terra estra rinforzà l'attachamaint a la patria e la brama ha clomà a dar expressiun a quel sentimaint pel rumantsch. Pro Peider Lansel in fuorma da poesia, pro Chasper Pult tras sia lavur scientifica, la perscrutaziun linguistica da nossa favella.

Dal 1901 survgnit el üna plazza in Svizra a San Galla, il prüm sco insegnant da frances e talian a la scoula da trafic, lura gnit el tschernü sco professer da talian a la nouva academia commerciala, l'uschedita «Handelsschule» chi porta hoz il nom da «Hochschule für Wirtschafts- und Sozialwissenschaften». A San Galla ha'l chattà seis chomp da lavur pella vita. Dürant 28 ons ha'l introdüt ils students illa lingua da Dante, i'l spiert ed illa litteratura taliana. El d'eira respettà ed amà dals students, dals collegas e dad oters circuls, üna figüra cuntschainta a San Galla, ün vaira professer, suvent approfundi in impissamaints e distrat sco cha quels sun qualvoutas. I's quintaiva da tuottas sorts anecdotas intuorn sia persuna sco quella ch'el vaiva tut impè da la mappa culs cudeschs la sadella pel lat e giaiva cun quella a l'università o quella d'üna saira ch'el vess stuvü as müdar il vesti

per ir ad üna conferenza e trond oura la giacca ed uschè inavant, es i bel e bain in let. Eu nu sa quant chi'd ais vaira ed inventà landervia, mo d'üna m'algorda capitada quia a Sent. Eu d'eira ün mattet e til n'ha inscuntrà in cumün clomond «chau bap» ed el, chi sa che ch'el s'impissaiva, dozond il chapè dschet «Gueten Obig». Uschè po quai ir cur chi's ha massa bler pel cheu. Ed el vaiva bler da pensar, sper sia professura s'occupaiva el adüna daplü eir dal rumantsch.

Il grond linguist grischun Robert de Planta in seis chastè a Fürstenau vaiva fundà il DRG o idioticon sco ch'el as clamaiva quella jada, el vaiva cumanzà a ramassar, ant chi saja massa tard, ils s-chazis da nossa lingua, e dr. Florian Melcher and füt seis prüm redactur, malavita be pacs ons aviond stuvü succomber amo in giuvna età. Qua gnit tschernü Chasper Pult sco redactur da quell'ouvra monumentala, üna greiva incumbenza, mo sco fatta per el, cun sias profuondas cugnuschentschas da la vita dal pövel grischun, seis fin sensori per quai chi'd es vairamaing nos. El ha prestà quella lavur sper sia professura e tanter otras plaivs, dürant 26 ons fin a sia mort, minchatant cul agüd d'ün secretari, pür i'ls ultims ons cun ün coredactur. Davo ons ed ons da ramassadas, retscherchas, ordinaziun dal vast material, e preparaziun per la redacziun, ha'l gnü la satisfacziun da vair a cumparair ils duos prüms faschiculs da nossa vasta enciclopedia o lexicon, chi'd es uossa rivà sün quatter toms da blera milli paginas cumpigliond ils artichels dals custabs a-c.

Sur da quist'ouvra manada hoz inavant dad Andrea Schorta ed Alexi Decurtins nu poss eu discuorrer quia, perquai am manca il temp, eu poss be dir cha meis bap vess gnü il plü grond plaschair da vair a's sviluppar cun forzas uschè cumpetentas quist'ouvra predschada otamaing da la scienza in Svizra ed a l'ester. Il büro cullas grondas cartotecas, millieras da cedlas in s-chaclas, as rechatta hoz a Cuoira. Eu m'algord dal temp cha'l büro cun tuot quellas s-chaclas d'eira in nossa abitaziun a San Galla a la Singenbergstrasse. Bod di per di rivaivan questiunaris tramiss in tuot ils cumüns rumantschs cullas respostas dad homens e duonnas cumpetentas in fats linguistics. Quel prezius material e blers cudeschs e manuscrits d'eiran d'excerpar da scriver oura sün cedlas e d'ordinar in s-chaclas. Tschientiners da questiunaris e fögls svolaivan dal büro a San Galla pro'ls correspundents in noss cumüns ed inavo.

Stimats preschaints ed amis, uossa ch'eu sun rivà in nossa dmura a San Galla, As stöglia dir cha meis bap nu vess pudü lavurar uschè bain e da red per nos DRG, sch'el nu vess gnü üna pisserusa cumpogna da la vita chi guar-

daiva per el e facilitaiva sia lavur. El avaiva maridà dal 1908 üna giuvna da Sent, Lola Küng, figlia dal meidi dr. Jon Paul Küng da Maladers e Schlarigna chi pratichaiva a Sent. Ils plü vegls da Vo varan forsa amo cugnuschü il docter o almain dudi a quintar da sia chüra medicala dal temp chi nun existiva amo l'ospidal a Scuol e cha'l meidi stuvaiva ir in charrozza e lura a pè aint in Samignun a metter las viroulas. Davo s'avair maridà s'acquistet Chasper Pult da sar Ans da Crusch la chasa oura Sala. Quella dvantet sia dmura da vacanzas, ingio ch'el passantaiva tuot ils dis libers cun ils seis e cun paraints ch'el invidaiva gugent. El vaiva insomma üna bella relaziun culs paraints, lioms fich ferms, quai demuossa il fat, cha ün pêr da seis neivs chi sun amo in vita sun rivats quista saira pro no. Els tuots sun stats bler in nossa chasa.

Davo'l fö dal 1921 chi ha miss in tschendra la chasa e laschà inavo be las müraglias, ha'l fat refabrichar la chasa e giodü blers dis in prüvada cumpagnia fin al 1934, cha mia buna mamma, sia pisserusa consorta, ha stuvü succomber davo üna malatia, ün greiv cuolp per meis bap. El chi eira zuond sensibel, ha dat expressiun a sia dolur in ün pêr poesias dedichadas «A mia Lola» e cumparidas in ün cudaschet. Tadlain almain la prüma strofa d'üna da quellas poesias.

Tü m'hast manà cun tschera riantada
cul lom manin pel muond serain e cler;
Tü üna mer'hast dat a meis viada,
Tü mi'algrezcha, meis cuntin pisser!

Plü tard disch el:

Tü'm manarast amo quel toket senda
chi ans separa da l'uman destin
chi a la mamma terra tuots ans renda
e la cumbatta nossa metta a fin.

In quel on da la mort da sia consorta avaiva el ragiunt l'età da la pensiun. El bandunet San Galla ingio ch'el avaiva passantà blers bels ons e gnit a star a Sent. Quia ha'l fat part dal cussagl da scoula, es stat president da l'Ütil public ed ha pisserà pel s-chodamaint in baselgia. Quia ha'l lavurà amo tschinch ons, fin a la mort, pel DRG e per otras ouvras rumantschas. El ha amo gnü il plaschair da passantar quel di cha'l rumantsch es gnü recugnuschü dal

pövel svizzer sco quarta lingua naziunala. Als 2 schner 1939 ch'el cumplit 70 ons è'l amo gni uondrà da tuottas varts cun artichels, chartas e telegrams. Ün grond gust ha'l gnü quel di cur cha la musica da Sent ha sunà davant sa chasa e la saira cha prof. Andri Gustin vaiva fat la surpraisa d'üna festetta aint il hotel cun stupendas alocuziuns e recitaziuns.

L'on 1939 s'ha ins-chürida malamaing la situaziun mundiala. Chasper Pult, fervaint adversari da la dictatura da Mussolini e da Hitler, as vaiva persögnà da la catastrofa chi imnatschaiva eir nos pajais e chi prorumpet in avuost da quel on. In quels mais d'inquietezza e d'agitaziun ha'l scrit sia ultima ouvra: «Meis testamaint». Curius, as vaiva'l persögnà eir da la mort chi s'approssmaiva ad el? El disch aint ill'introducziun: «Cha in quaists dis da confusiun generala e da brigantagi ufficial l'ün u l'oter possa gnir sün l'idea da far seis testamaint, nun ais ingün miracul. I nu füss da's dar da buonder, scha l'Europa intera as mettess landervia. E cur ch'ün, sco il suottascrit, ha cumpli seis settanta – eir sch'el ils porta amo bainin – schi sto'l far prescha per nu rivar massa tard.»

Il testamaint es üna spezcha da summa da quai ch'el vaiva publichà, da quai ch'el vaiva dat da pensar e proponü per cultivar plü bain nossa lingua. El es scrit in ün möd plü inclegiantaivel co tschertas ouvras linguisticas ed as drizza in prüma lingia a la giuventüna e seis mussaders ed als metta a cour: Rafüdai da's far bels cun pennas estras, pustüt quels pleds talians. Davent cul artifizi e turnai a mamma natüra. Cla Biert caracterisescha quist'ouvra aint ill'ultima gazetta da radio culs pleds bain dats:

«*Meis testamaint* es üna sort altschiva culs «vaschins e fulasters», üna glista da pleds chi metta ad evidenza nossa buna ierta e buolla cul segn da mort ils «ognis», ils «contadins», la «biancaria» taliana e tuot ils «grembos» dals malziplats. Mo il pream chi cumpiglia trais quarts dal cudaschet, quel es amo hoz nundispensabel per minchün chi voul scriver rumantsch. *Meis testamaint* m'ha propcha dat üna squassada, quai sto eu confessar, quel m'ha drivi ils ögls per las valuors püras da nossa favella, quel m'ha dat il stumpel decisiv per imprender rumantsch e bler curaschi per cumanzar a scriver.» Tantinavant Cla Biert.

Andri Peer ha scrit ch'el haja let pacs cudeschs tantas jà sco quaist volümet da madüra racolta e sabgia buntà. E ravarenda Gion Gaudenz disch: «Cun che frais-chezza e cun che prüvà umor cha Chasper Pult ha scrit quella cunfessiun per seis rumantsch-ladin!» E stat es quai seis vaira testamaint, perche apaina miss la penna our d'man e tramiss il manuscrit a nossa gazetta, ha el gnü da murir.

Als 31 october 1939, ün di d'utuon da tuotta splendur, d'eira'l amo i giò'n baselgia a verer l'indriz dal s-chodamaint güsta glivrà dad installar, davo avair giantà ed amo fümà seis sigar s'ha'l miss giò in let – el sto avair gnü üna deblezza da cour – ed es cupidà via. Eu d'eira in servezzan militar a Ramosch e gnit clomà da là davent cun dr. Bazell chi stuvet constatar la mort. Als 2 november, al di dals morts, gnit el sepuli in nos sunteri. A seis funaral d'eira accurrü ün grand pövel, schabain chi d'eira temp da guerra, rav. Grand salvet la predgia. Divers oratuors ed il cor d'Engiadina bassa onurettan il trapassà. La pressa svizra al rendet debitamaing l'onur meritada. Il plü commovent es bain stat il chant da noss scolarets al mumaint chi portaivan il mort our da sia chasa giò da la s-chala. Quai ans ha toc sül viv. Quellas vuschinas chi chantaivan «Chara lingua da la mamma» sco ultim salüd per quel chi vaiva fat tant per nos rumantsch.

Stimats e chars preschaints, amo pacs pleds vöglia dir sur da l'activitä da meis bap barmör. La biografia plü detagliada cun üna bibliografia cumpletta, ha publichà Andrea Schorta aint illas Annalas dal 1940. Puschman sonda tanter las 18.30 a las 19.00 pudaivat dudir al radio ün'emissiun pel 100avel di da naschentscha, cun pleds da Cla Biert, Andrea Schorta ed Andri Peer. In quista occasiun lessa güsta dir cha cul nouv on vegnan transmissas las emissiuns rumantschas mincha sonda da las 18.30 a las 19.00. Sper il «Viagiond cul microfon» chi resta inavant il mardi e la sonda da las 19.45 a las 20.00.

Sch'eu vuless As muossar tuot las ouvras scrittas da meis bap, tuot ils artichels, referats, relaziuns, recensiuns e.u.i., vuless quai ün pêr maisas. Eu vögl manzunar be alchünas chi pudessan S'interessar per exaimpel quellas chi's referischan a Sent. La plü veglia pergiamina rumantscha da l'archiv da Sent, quista pergiamina dal 1610 es zuond interessanta per stübgiar las relaziuns in nos cumün d'avant passa 350 ons. Algordanzas clamadas da l'incendi da Sent dal 1921. Chasper Po, necrolog per seis paraint e schensch, il poet umoristic da nos cumün. Dr. Andri Augustin, necrolog per seis collega romanist ed ami chi ha eir cumbattü pel rumantsch pustüt in seis ultims ons. E lura natüralmaing seis artichels da prouva pel DRG.

Eu pudess manzunar eir seis insais lexicologics. Quai sun, sco chi disch Andri Peer, vairas s-chürladas filologicas süjusas e savurusas, missas sül palperi in quel stil plastic, concret, viv, iglüminà da sbrinzlas d'umur e cundi cun tschertas prisas da sal e paiver cha'l lectur vain invidas our davomaisa. Quaist umur innat, quaista jovialità dantigliusa per uschè dir, chattaivat

dapertuot in seis scrits e zuond illas s-charplinadas culs irredentists talians, quels chi laivan far our da nos pled ün dialect talian e laivan plü tard culs faschists, annectar simplamaing nossa Rumantschia sco taliana.

Chasper Pult cun sia publicaziun «Ladinia e Italia» ha cumbattü per l'independenza dal rumantsch insembel cul grond romanists zürigais prof. Jakob Jud chi ha fat tant pel rumantsch, cun Robert de Planta ch'eu n'ha fingià manzunà, cun Peider Lansel e bainquants oters. Mo Chasper Pult ha eir cumbattü pel recugnuschimaint da la quarta lingua naziunala, per exaimpel in quel tractat: «Auch den Kleinsten ein Plätzchen an der Sonne. Die rätoromanische Schweiz, Rätoromanisch, unsere vierte Landessprache». El ha cumbattü pustüt eir per la nouva ortografia plü damanaivla a la lingua tschantschada insembel cun Peider Lansel, Men Rauch, Reto Bezzola, Rudolf Olaf Tönjachen ed oters. No chattain qua las lavuors «Davart l'ortografia valladra ed otras chosas amo plü dalettaivlas» ed «Alch observaziuns ortograficas».

E quants artichels e referats per sdasdar la conscienzcha rumantscha, referats ingio ch'el as sfadiaiva da rivir ils ögls da nos pövel invers als privels chi imnatschan nossa lingua, per exaimpel «Il nouv Baldirun», «Spendrai nos vegl pled rumantsch», «Nos linguach popular ladin e co ch'el as dosta». Alch jadas ha'l eir dozà la vusch cun tun resolut e cumbattü cunter quels chi suotminaivan nossa jerta: Mo cur ch'ün mussaiva incletta ed amur per tradiziun ed üsanzas nossas, lura glüschivan seis ögls ed el giaiva gugent cun giasts tras nos cumün.

Amo duos categorias stoja manzunar: Las lavuors da folclora o tradiziuns popularas chi til staivan fich a cour, per exaimpel «Volksbräuche und Volksvielfalt», «Alltags- und Festtagstreiben in Romanischbünden», «Il vegl cumün grischun rumantsch» e.u.i. A la fin tocca amo da far menziun da sias ouvras poeticas. Prof. Jud vaiva dit ch'el nu d'eira be filolog, mo ch'el vaiva ün'orma da poet, ün fin sen artistic. Üna poesia d'aigna bellezza es bain l'«Idil engiadinais» cha vo vaivat dudi a dir sü da las scolarettas. In quels vers para cha sia orma chanta inavant.

Diversas poesias ed ün raquint chattaina aint il numer dal Tramagliunz dedichà a Chasper Pult cun ün intagl dad el fat da Men Rauch. Citain landroura ün verset scrit sün ün plat in stüva mia chi rapreschainta ün vegl muglin da Suren.

La farina d'nossa spia
Als buns vegls det giagliardia
E lur bratsch'ha intschalà
Per mantgnair la libertà.
Sün üna crüja per l'aua ha'l fat pittürar il verset:
Quist ais il vin dal Piz Soer
Chi'l cour rinfrais-ch e'l cheu fa cler.

El es eir l'autur da set inscripziuns sün chasas da nos cumün. Ant co glivrar lessa amo cuort manzunar cha'l giubilar ha bler güdà ad oters cun cussagls ed incuraschamaint. Cun bun anim e tschêra surriainta daiva'l fiduzcha als cumbattants pel rumantsch. Quants chi pichaivan porta pro el! Eu manzun quia la Lia Rumantscha ch'el ha güdà a fundar avant 50 ons. Aint il cuors da quist on gnarà commemorà il giubileum da la Lia. Il prüm parsura Giachen Conrad barmör e pustüt il seguond Steafan Loringett, chi'd es stat ün temp secretari da meis bap, han battü il fier da la fuschina rumantscha insembel cun el. Pel Dicziunari tudais-ch–ladin, edi da la LR, ha Chasper Pult fat üna gronda lavur sper ils redactuors Reto Bezzola e Rudolf Olaf Tönjachen chi han recugnuschü il prezius agüd. Per la Chasa paterna ha el dürant ons ed ons funcziunà sco commember da la cumischiun litterara e cusgliader da l'editur Jon Clos Brunner a Lavin. Prunas da manuscrits ha'l gnü da repassar cun ögl critic e'l rasplai per correcturas. Pro üna concurrenza litterara m'algorda ch'el vaiva daplü co üna trentina da lavuors davant sai.

Hoz chi'ns manca adüna darcheu la peida, il temp per surtour chargias e respunsabilitats, ans dumandaina co cha quels homens da plü bod vaivan adüna peida e co cha Chasper Pult ha lavurà cun schlantsch giuvenil fin in seis ultims dis. E scha tschertas chosas til daivan eir molesta, l'agitaivan bravamaing e til faivan minchatant gnir eir «vilaus» (qualvoutas as s-chodaiva'l nö mal), e scha'l muond paraiva da gnir vieplü nar fingià quella jada, schi paraiva el da superar las greivezzas ed asprezzas cun ün bun umur chi renda tuot plü leiv. Üna jada ha'l scrit a seis schensch ed ami Chasper Po per til dar curaschi per l'on nouv:

Eir scha'l muond es dür ed asper,
Ün Chasper rest'adüna ün Chasper.

Per conclüder lessa amo dir ch'eu n'ha ün'algordanza sulagliva da meis bap, cha quella m'ha dat bler cuffort e sustegn aint illa vita. I'm para amo minchatant dad udir sia vusch buntadaivla. Eu possed eir üna platta cun sia vusch cha l'università da Berlin vaiva registrà e ch'eu n'ha pudü am procurar amo cuort avant ils bombardamaints in Germania. Sün quella platta quinta'l in möd plastic e divertent d'ün viadi d'üna duonetta da Sent sü San Murezzan. Eu m'algord da seis rier uschè serain cha Andri Gustin ha nomnà ün rier in a-dur, cul qual el savaiva buniar eir situaziuns dischagreablas in cumpagnia. Eu m'algord da seis trats surriaints ed eir da sia ögliada pensiva chi guardaiva dalöntsch e chi crajaiva vi da l'avegnir da nos rumantsch.

50 ons Lia Rumantscha

Pled festiv salvà a la radunanza da delegats als 18 october 1969
(la part finala es gnüda stampada i'l Fögl Ladin, 4-11-1969)

Stimada radunanza festiva!
Nossa LR es rivada hoz ad ün term chi'ns oblaja da star ün mumaint salda e da dar ün tschüt inavo ill'istorgia dal movimaint rumantsch, a la fundaziun da la Lia ed a seis svilup dürant ün mez tschientiner.

I füss greiv da dir, cur chi cumainza a nascher ün sentimaint naziunal dals Rumantschs, cur chi chatschan ils prüms dscherms d'üna defaisa linguistica. Eu di defaisa, perche cha'l rumantsch sarà stat bod da prüm innan in situaziun da dostanza cunter las linguas vaschinas chi pigliaivan suraman. Sgür cha'ls Rumantschs s'han sentits fingià bod sco portaders d'ün'aigna favella differenta da quai chi gniva tschantschà intuorn els. Ils Rumantschs ed ils vaschins d'oters linguachs han senti il bsögn da far üna distincziun, dovrond il term «rumantsch» da «romanice». Mo tscherts sentimaints d'inferiurità, sper ils vaschins da linguas plü grondas, varan fingià ün pa sumbrivà nos pövel. L'istorgia rumantscha ha qualchosa d'ün epopea. Alchüns da noss poets han provà da dar expressiun al destin da la schlatta rumantscha, pensain a Tamangur da Peider Lansel. Jachen Curdin Arquint ha muossà via sülla taimpra in fuond epica da nossa litteratura. Cungualà cun otras nascha ella relativamaing tard, avant gnanca 450 ons. Gian Travers, nos prüm poet, douvra in sia chanzun da la guerra dal chastè da Müsch per las truppas grischunas il pled «üna bella Grischunia». Quia as sainta il battacour d'ün patriot. Noss vegls Grischuns vaivan sgür üna conscienza e superbgia naziunala. Els vaivan simbols cumünaivels sco l'«ischi da Trun», fats eroics sco «Chalavaina» e l'algordanza ad ün Banadetg Fontana.

Quai nu d'eira però üna cumünanza be rumantscha. Bainschi d'eira nossa lingua la plü derasada aint il stadi da las Trais Lias. Daspera gniva tschantschà eir talian e pustüt tudais-ch. Quista lingua ha daspö il temp dals Francs e las signurias feudalas, daspö l'avanzada tudais-cha sü da la Val dal Rain üna ferma posiziun, eir sco lingua scritta sper il latin. E l'immigraziun dals Gualsers immez la Rumantschia ha rinforzà l'elemaint germanic. No chattain pella prüma jada fastizis d'üna rivalità etnica-linguistica. In Lumnezia ed a Clostra in Partens as dostan ils Rumantschs cunter l'expansiun tudais-cha. No vain clers indizis d'üna tala dostanza sapchainta.

Culla refuormaziun survain nossa lingua plü pais tras il fat ch'ella vain

scritta e stampada per palesar la Soncha Scrittüra, l'Evangeli, illa lingua dal pövel. Tschert ch'ün Bifrun, ün Champell e tuots oters nu scrivaivan per amur dal rumantsch, mo our da profuonda persvasiun religiusa, per amur da lur cretta. Tuottüna esa da dir chi's sainta güst ils preams e tanter las lingias ün'affecziun per l'aigna lingua, schi perfin ün tschert bsögn da tour spraisa, per exaimpel aint il bel pream al Nouv Testamaint da Bifrun.

Eu m'impais eir a quels possessivs affectivs, «ilg nos plêd», «noss rumauntsch», als pleds da Gallicius «lg noass languach, chi vain tgnüd groasser, ha eir la sia gratzg'èd amur: uschè bain schkoa eir qual auter», a la constataziun da Champell davart l'idiom vallader «lo plaed d'Suott Punnt Auta, ilg qual saia ad eaus plü in amm, plü chioendsch è leiv dad imprender». «Plü in amm» voul dir plü char, plü prüvà. Qua s'annunzcha fingià la «chara» lingua da la mamma. Eir in sia descripziun topografica da la Rezia alpina, scritta in latin, mo cha no pudain uossa leger per part illa traducziun rumantscha da Men Bazzell e Men Gaudenz, registrescha Champell cun visibel interess ingio chi vain amo tschantschà rumantsch. Sco üna sumbriva da tristezza va sur las lingias ingio ch'el discuorra da la tschessada da nossa lingua. «Uossa es quai tuot oter, disch el, e be dinrar as chatta i'l Partens amo inchün chi tschantscha rumantsch.» Qua as tradischa fingià quel pisser cha'l rumantsch va inavo, üna tscherta anguoscha chi dvantarà plü tard rasegnaziun davant l'agonia.

Fraidas o cundidas cun pizchadas sun remarchas da na Rumantschs sco il Glarunais Aegidius Tschudi, il refuormatur talian Pier Paolo Vergerio. Ün tal as cuntgnair da spredsch tschima inavant pro noss vaschins d'otra lingua fin in noss temps, eu m'impaiss als pleds cha no dudiran in servezzan militar sco Gröllhaldenenglisch, Kuaspanisch ed oters. Mo plan a plan demussettan eir esters ün tschert interess vi da quist «curiosum» d'üna lingua latina spersa aint illas Alps. Cul temp dal sclerimaint, cul prüir da la romantica ed impustüt culla creschentscha da la scienza linguistica s'occupan vieplüs da la Rumantschia e muossan via sül caracter zuond agen da nossa favella alpina. Chi chi voul perseguitar quel svilup dess leger l'interessant tractat d'Alexi Decurtins «Il romontsch e la scienzia internaziunala», cumparü illas Annalas dal 1964.

No stain ans cuntantar quia be d'alch tschegns. Mo eu stögl tuottüna nomnar ün pêr homens chi han contribui a derasar la cugnuschentscha dal rumantsch ed a svagliar in nossa glieud la conscienza linguistica. Gisep de Planta, bibliotecar al museum britannic a Londra, publichescha l'on 1775 seis tractat inglais chi'd es gnü tradüt per tudais-ch e stampà a Cuoira, «Ge-

schichte der romanischen Sprache durch Joseph Planta, abgelesen in der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu London».

Pader Placi a Spescha, il «curios pader» e renomnà perscrutader alpinist, figüra zuond profilada, scriva fingià üna pruna sur dal rumantsch e sia litteratura, douvra il pled «naziun» rumantscha e prouva d'esser il prüm chi s'inserva da l'expressiun retorumantsch. Seis ami, ravarenda Mattli Conrad(i), es l'autur d'üna grammatica e d'ün dicziunari rumantsch–tudais-ch e tudais-ch–rumantsch, chi ha chattà l'approvaziun d'ün Wilhelm von Humboldt, il filolog ed hom da stadi da fama europea. Il bavun es avert. Linguists, in special romanists da plüs pajais, cumainzan a s'occupar da la favella grischuna e da schlargiar la vista eir sül ladin da las Dolomitas e'l furlan.

No stain manzunar las ouvras lexicologicas da noss cumpatriots Otto Carisch, Pader Baseli Carigiet, chi'd eira in stret contact cul romanist e teolog tudais-ch Eduard Böhmer, ed ils Pallioppis, il bap Zaccaria e'l figl Emil, chi han s-chaffi noss prüms grands dicziunaris. Bler vaina d'ingrazchar als trais maisters da la romanistica: il furlan Graziadio Isaia Ascoli, il viennais Theodor Gartner ed il zürigais Wilhelm Meyer-Lübke.

Mo no vain eir gnü ün maister grischun cha no manzunain cun veneraziun, Robert de Planta. El ha tschantà la fundamainta da nos grandius lexicon, il Dicziunari rumantsch grischun, sco eir dal Cudesch da noms retic. El es stat il cusgliader ed animader da plüs filologs grischuns: Giusep Huonder, Sur Gion Cahannes, Ramun Vieli, Florian Melcher, Chasper Pult, Martin Lutta ed oters, e per nomnar ün chi'd es amo in vita, Andrea Schorta, il schefredactur dal DRG chi ha prestà e praista amo adüna tant per nossa lingua. A la fin laina nomnar amo noss inschmanchabel magister Jacob Jud, il grond romanist zürigais, profuond interpret e fervent defensur dal rumantsch, e seis collega a l'università da Turi, Reto Bezzola, nos meritaivel cumpatriot lexicolog e critic litterar amo activ. Dad els s'algordan cun arcugnuschentscha blers students d'üna jada. Hoz daja lectorats rumantschs eir a Fribourg e Genevra e perfin a l'ester. I nun es ingün dubi cha la scienza linguistica, cun sias prestaziuns dal temp da Humboldt fin al di d'hoz, ha muantà la conscienza rumantscha, sdasdà forzas defensivas e fat prüir la producziun litterara.

Sainza la pozza e l'amuossamaint dals linguists vess il rumantsch apaina chattà la forza da survendscher la crisa vieplü gronda da sia existenza, crisa chi's fa sentir aint il 19avel tschientiner davo la fusiun dal Grischun a la Svizra, cul svilup dal trafic e da l'industria dad esters, crisa chi cuntinua hoz

cullas müdadas da la structura economica e la migraziun interna da la populaziun. Il movimaint da defaisa es sgüra nat suot l'impuls dals linguists, mo i ha vuglü eir ils homens dal pövel, ils homens «da cumün» chi han dozà la bandera pel rumantsch. Pensain in prüma lingia als scriptuors e poets chi daspö l'unità dal 19avel tschientiner nu sun gnüts stanguels ad admonir la gronda scossa dals indifferents, ad inflammar ils teivis, s-chatschar ils sentimaints d'inferiurità ed incuraschar a quels da buna voluntà. Id eira gnü, quai cha no vain hoz stainta d'incleger, adaquella ch'alchüns, magisters, inspectuors, plavans, provaivan perfin d'extirpar il rumantsch our d'scoula, chi tils paraiva ün impedimaint pel progress. In tscherts lous ils povers scolarets pajaivan ün chasti per mincha pled rumantsch sün plazza da scoula.

I faiva dabsögn da las exortaziuns e dals vers vigurus d'ün Giachen Caspar Muoth, d'ün Peider Lansel, d'ün'intera lingiada d'homens da la penna chi cun lur poesia e prosa e producziuns pel teater han dat animaziun, plaschair e sulaz a nos pövel. Nossa litteratura es relativamaing richa ed ha, per dir cun Guido Calgari, üna «fertilità müravgliusa». Bainquants autuors han dat bella perdütta dal geni rumantsch e sun gnüts arcugnuschüts e stimats surour noss cunfins linguistics, ün Huonder, Muoth, Tuor, Carnot, Fontana, Lansel, Lozza ed oters, eir tanter ils vivs.

Ün'immensa prestaziun es statta la Crestomazia da Caspar Decurtins, quels 13 toms voluminus cha'l grond manader politic ha miss insembel in seis temp liber, palesond üna blerüra da texts stampats e manuscrits, tanteraint s-chazis da la litteratura orala sco per exaimpel quella perla da «la canzun da Sontga Margriata».

No ans algordain eir dals cumpatriots e chantaduors e cors chi cun lur schlantsch musical han sdasdà e vivantà il sentimaint rumantsch, dad Otto Barblan, Schmid de Grüneck e Hans Erni fin als Cantienis, a Peider Champel, Gion Battesta Sialm, Tumasch Dolf, chi sun in vita.

Eir ils pittuors han contribui lur part al sentimaint pella patria rumantscha. No nu lain invlidar la lavur ed il fatschögn da valents magisters, ravarendas ed homens politics per nossa chosa. In plü d'ün cas es stat il magister e sia instrucziun rumantscha chi han decis la sort linguistica d'ün cumün.

Pensain eir als redactuors e scrivants da gazettas, chalenders, revistas e publicaziuns in serias. Daspö 112 ons cumparan sainza interrupziun la Gasetta Romontscha ed il Fögl Ladin, quist ultim fusiunà our dal Fögl d'Engiadina e la Gazetta ladina. Eu nu poss far quia il catalog da tuot las gazettas ed ils periodics existents e nomnar ils redactuors.

A la fin am tocca da manzunar ils homens chi han clamà insembel ils bainpensants ed han fundà e manà las societats rumantschas. L'on 1886 vain fundada la Società retorumantscha, davo cha duos prümas tentativas dal 63 e 70 nun avettan success da dürada. Il prüm parsura, il bun professer Gion Antoni Bühler, propaghet sia idea da salvar il rumantsch tras üna fusiun dals idioms. Mo seis linguach masdà da taimpra brav artificiala e sblacha nu gnit approvà d'ingünas varts.

Percunter as sviluppet bain l'organ s-chaffi da la Società, las Annalas. Ellas sun cumparüdas on per on, superond crisas e temps da guerra, e cuntegnan in lur 82 toms üna blerüra da material linguistic, litteraric, istoric, folcloristic e d'oters chomps. Las Annalas cun lur rapports e necrologs sun eir üna preziusa cronica. Ils redactuors dad uossa sun sur Felici Maissen e Töna Schmid.

La Società retorumantscha ha accumpli eir ün oter böt. Ella ha instradà e chürà dal principi fin hoz il Dicziunari rumantsch grischun. Il Dicziunari e las Annalas, quai sun las eminentas prestaziuns da la plü veglia società, presidiada hoz da Gion Deplazes. Ella vulaiva eir reunir per quant pussibel il pövel rumantsch, mo ella rivet d'interessar be ün'elita illas differentas regiuns. Quella es bain statta, sco chi ha dit Tönjachen in sia commemoraziun pel 50avel anniversari, «l'alvamaint da bun pan da chasa». Quell'elita ha s-chaffi plü tard las societats popularas our illas singuals valladas. Davo desch ons naschit illa Surselva suot l'impuls d'academics sco prof. Pieder Tuor, Caspar Decurtins ed üna partida da students la venerabla Romania, ot ons plü tard in Engiadina, grazcha al pisser da rav. Otto Gaudenz ed amis, l'aisla Uniun dals Grischs. Quistas duos societats s'han sfadiadas da sdasdar la conscienza rumantscha aint il pövel, d'intimar a nossa glieud da restar fidela a la jerta culturala, da tilla chürar e defender cunter la pussanta avanzada dal tudais-ch illa vita da minchadi.

Id es commovent da leger che cha'ls manaders da quistas societats han tut per mans per clamar il pövel our da letargia e fatalissem. Pensain als sforzs per procurar lectüra, a l'«Ischi» e plü tard al «Tschespet», al «Chalender ladin» e la «Chasa paterna». Pensain a la festa ladina, al principi da december in mincha cumün d'Engadina e Val Müstair. Pensain a la propagaziun da chanzuns, teater e curturella. Ün bel exaimpel es il fatschögn d'ün Eduard Bezzola, da Chasper Po, Schimun Vonmoos e Men Rauch, cun lur umur e lur sen per quai chi pudaiva plaschair a vegls e giuvens. Mo quai nu d'eira avuonda. Quels sforzs ragiundschaivan be singulas cuntradas e circuls: I mancaiva la coordinaziun da tuottas forzas e lapro surtuot eir la

basa finanziala per francar il success. Apaina glivrada la guerra vain our d'immez la Rumantschia, our da la beala Val Schons, ün clom d'alarm, las famusas «Vuschs da Cassandra dal Rain posteriur» da Giachen Conrad, quels duos artichels cumparüts in lingua tudais-cha illa Nouva Gazetta Grischuna dals 16 avrigl 1919. Scha la profetessa Cassandra our da la mitologia greca vaiva chattà pro sias admoniziuns be uraglias malcrettaivlas, schi's poja bain dir cha a la vusch da Conrad esa gnü dat santur. I's sainta bainbod l'effet da quels «sains da stuorn» aint illa Rumantschia durmanzada. Conrad ha gnü success cun quella sdarlossada, il schoc ha manà amo l'istess on a la fundaziun da la LR.

Per vair ün pa plü a fuond co cha la Lia es naschüda, laina tadlar il fundatur Conrad svessa in seis ultim rapport stampà ingio ch'el s'exprima uschea: «En sias pli davosas ragischs va la fundaziun della Ligia Romontscha anavos sin l'ediziun ded ina Chrestomazia romontscha, alla quala il zun meriteivel sigr. cuss. naz. e prof. dr. Caspar Decurtins ha unfriu ina buna part de sia veta. Havend de rimnar material per la Chrestomazia steva el en stretgas relaziuns cun treis giuvens de Schons che fagevan ils collaboraturs e pinavan manuscrets e material per la publicaziun. Dus de quels collaboraturs eran ils sigrs. scolasts Stiafen Loringett e Tumasch Dolf ed il tiarz il scribent de questas lingias. Sigr. prof. Decurtins s'occupava buca de organisaziun ni propaganda (el dictava a sia feglia per nus brevs tudestgas!), silmeins buca en nossa val. Tonaton ha l'attenziun ch'el demussava era per ils beins culturals de Schons, vallada che a ses temp fageva part della Ligia Grischa, giu in effect stimulont sin nus auters. Oravontut stuevan nus considerar per ina aulta honur per nies dialect d'astgar comparer en ina aschi grond'ovra, pertgei era tier nus regeva quella nauscha malsogna de disprezzar tut quei che era agen. [...] Ins ha entschiet a mirar sin las caussas cun auters egls ed ordlunder ei naschiu il giavisch de fundar era en Schons ina Uniun Romontscha destinada a mantener e cultivar nies lungatg-mumma. Aschia ei l'Uniun Rumantscha da Schons naschida a Ziraun ils 1917 sut il presidi de Tumasch Dolf. Relaziuns che sig. Loringett manteneva cun il president dell'Uniun dals Grischs, sgr. plevon Gaudenz, han manau a quella, che l'impussonta Uniun dals Grischs ha priu sut sias alas il Benjamin bein modest dellas uniuns romontschas cun porscher occasiun ad ella de publicar in supplement cun artechels de e per Schons, il qual ei vegnius ligiaus ensemen cun il Chalender Ladin ils onns 1918–1920. [...] Ei la fundaziun ded in'Uniun Romontscha ella Val de Schons en sia zun modesta fuorma embrionala senz'auter stau ina zun meriteivla entschatta e ha quella nova Uniun, grazia agl op-

timismus dils signurs Loringett e Dolf, scurlau in tec igl apatic pievelet de Schons, sche ei nunditgont tier igl autur de questas lingias, sco collaboratur, beinprest semadirada la perschuasiun, ch'ei daventi memia pauc mo cun radunonzas annualas dellas societads pintgas e grondas e cun distribuir ina gada ad onn in annuari cun in pèr bials artechels. La damonda stueva vegnir tschentada ina gada aschia: Tgei miras pli practicas han ils Romontschs? Ein els intenzionai de guder mo els sezs lur tradiziun linguistica, l'ierta dils babuns, aschiditg ch'els e lur proxima descendenza vivan, ni nutreschan els la speronza de saver spindrar il lungatg per adina a quella davosa falanx che ei oz-il-di aunc restada romontscha digl antic intschess retoromontsch pli grond? Vegneva il principi de spindrament affirmaus, sche er'ei clar ch'ei bastava ni cun raras radunonzas, ni cun publicar mintg'onn in annuari, ni cun recaltgar nies scazi linguistic en in idioticon, destinaus a ses temps ded esser il monument sin las fossa dils Romontschs. En quei cass veva ei num de metter la nossa casa sin petgas pli fermas e de consolidar il lungatg cun mesiras practicas, propagandisticas ed organisatoricas – e cun miezs finanzials! Quels muncavan bunamein sin l'entira lingia. Mesiras practicas garegian puspei in programm de lavur e lu aunc tut autra iseglia de combat che las societads disponevan buc en quei mument. Forza dat mo l'uniun; retschas serradas savevan furmar in bloc de 40 000 Romontschs cun peisa ordeifer de nos stretg intschess.»[225]

Stimats preschaints, eu n'ha vuglü laschar discuorrer üna pezza a Giachen Conrad svessa per dar ün'idea da seis möd da pensar e d'agir. Eu m'algord amo da quel hom, grond e bain creschü cull'ögliada franca cun trats plüchöntsch severs chi exprimivan üna ferma voluntà e sen da responsabiltà. El nu d'eira ne scienzià ne scriptur ne magister, mo ün conscienzchus impiegà da posta, secretari postal a Cuoira muntà da s-chalin a s-chalin. Suot üna crousla apparaintamaing gruoglia ed ün far reservà – el es restà nubil – ardaiva ün fö, l'amur per seis cumün d'Andeer, per sia vallada da Schons, l'istorgia, las üsanzas e'l linguach dals perdavants. Il giuven vegl lavuraiva, as poja dir, saira per saira davo las uras da büro in sia abitaziun suot il tet da la banca chantunala. Da là partivan quellas bleras chartas scrittas a man sün format folio da 4, 5, 6 paginas e daplü culla vignetta dal stambuoch disegnà da Toni Christoffel. Davo quista skizza persunala tuornaina pro las vuschs da Cassandra.

225 annotaziun da l'editur: Jon Pult citescha qua: Conrad, Giachen (1941): Rapport annual della Ligia Romontscha per ils onns 1938-1941. Stampa Bündner Tagblatt, Cuoira, p. 4-7 cun scurznidas.

Quel clom d'alarm d'ün tun patetic qualvoutas bod apocaliptic, vulaiva aguagliar tuot ils Rumantschs da star insembel e's dostar per la lingua imnatschada. Las propostas han dat andit a malinclettas ed üna reacziun ter ferma. Pels üns d'eiran las tesas massa «fanaticas, schovinisticas», oters taxaivan l'inter program per üna utopia. Alchüns crajaivan vi d'üna provocaziun e beffa sur da las meras rumantschas e spiaivan davo quel Judas Ischariot chi attachaiva culla finta da sustgnair. Mo il clom d'alarm ha gnü l'effet giavüschà. L'Uniun rumantscha da Schons s'ha drizzada a la Società retorumantscha chi gniva quella jada presidiada da cusglier naziunal Andrea Vital. Vital ha lura convochà üna radunaza cun delegats da las tschinch societats existentas: SRR, Romania, Uniun dals Grischs, Uniun rumantscha da Schons e l'Uniun romontscha da Cuera, chi's vaiva constituida cuort avant, mo chi as dissolvet davo alch ons.

La radunanza ha gnü lö als 27 lügl 1919 a Tusan e Conrad ha splajà seis vast program in fuorma d'ün referat «Il mantenimaint dil lungatg retorumantsch», chi'd es lura gnü publichà aint illas Annalas. Ün lung catalog d'ideas e propostas per spendrar il linguach. Impussibel da registrar quia ils puonchs chi per part sun gnüts realisats aint il cuors dals ons. Mo i restan amo bainquants desiderats da Conrad,

- üna gazetta intercunfessiunala obligatorica scritta i'ls duos idioms principals,
- üna fracziun rumantscha al Grond Cussagl, sper las fracziuns politicas, per dumondas d'interess cumünaivel,
- ün'ediziun rumantscha dal Fögl ufficial dal Grischun,
- romanisar las drettüras civilas e criminalas, sentenzas rumantschas,
- ün battagliun rumantsch al militar,
- üna festa annuala rumantscha in tuot l'intschess e.u.i.

Tadlain la finala dal referat cha Conrad ha salvà in seis idiom da Schons, plü tard ha'l lura imprais eir sursilvan e ladin:

«Mes Signurs! Las ideias ch'els han udia qua èn me pertratgs din laic. Bleras pon surprender, otras paran megna radicalas a differentas pon esser falladas. Natiral sa lascha betga tut sa realisar en in mumaint. Mo oz dependi da nus da metter l'acziun sin la detscha veja, desser unis a consequents. Cun mesas masiras vainsa fatg fiasco.

Quei ca è pussevel oz, va pli vess daman a sarà nunpussevel puschman. Nus da Schons, da Tumliastga, dil Plan a da Trin essen las bastiuns avanzadas ad il liom tranter la Surselva a la Gidegna. Scha nus curdain, scha vegnel

il zenn da mort prest er a sunar en las contradas favorisadas perneda d'ina miglra situaziun. Nus vain d'unir las forzas per muantar la roda a reparar donns da tschientaners. Schi prest ch'ella va anturn, savainsa pussar. Allura vegnel il noss pajìs a parturir ina descendenza ca schigna la noss'ovra cun la pli granda racunaschientscha, ina descendenza ca benedescha tgioldameng il gi ca ha mano ansemen ils rumantschs grischuns tier in'acziun da sublima pietad!»[226]

Il postulat principal d'eira da s-chaffir ün'organisaziun da tet, üna «lia» da las uniuns existentas, da coordinar ils sforzs, da svagliar aint il pövel il sen da dignità e da respunsabiltà per la jerta linguistica, spiertala, culturala. I s'ha dovrà eir terms militars per la defaisa: falanx, lingua Raetica militans. La radunanza ha tschernü üna cumischiun per discuter e fixar ün proget da statüts, elavurà da Conrad cun cunterpropostas dal jurist Pieder Tuor chi vulaiva impedir üna centralisaziun massa gronda sün cuost da l'autonomia da la societats regiunalas.

Als 26 october 1919 ha lura gnü lö a l'hotel dal Capricorn a Cuoira la radunanza constitutiva, quel term aint ill'istorgia dal rumantsch dal qual no s'algordain hoz davo 50 ons. Davo lunga discussiun sun gnüts acceptats ils tschantamaints e Conrad es gnü tschernü sco parsura, Gion Rudolf Mohr, il posteriur president da la cità da Cuoira e cusglier naziunal, es dvantà viceparsura, Giusep Demont, chi'd es amo in vita, actuar. In plü faivan part da la suprastanza meis bap Chasper Pult, professer e redactur dal DRG quella jada a San Galla, e Gieri Willi, il jurist, hom politic e posteriur directur da l'uffizi social a Berna. In seis lö es entrà cuort davo il decan da la catedrala e plü tard ovais-ch da Cuoira, reverend Caminada. Id es interessant da leger il prüm protocol cun üna finala poetica dal gimnasiast Gian Caduff, plü tard bibliotecar chantunal. Id es insomma plü interessant co chi's crajess da percuorrer quella blerüra d'actas ed ils rapports annuals. Il temp nu'ns permetta da sieuer a quellas scrittüras, gnanca da pichar oura alch trats sgialzans. Cun ün bel schlantsch s'ha la nouva Lia missa ad üna lavur sistematica cun böts pratics. Ella cumpiglia tuot las societats fingià manzunadas ed infra cuort temp as fermettan e s'associettan la Renania, ils protestants da la Surselva chi's colliettan plü tard cull'Uniun da Schons, l'Uniun Rumantscha da Surmeir, l'Uniun Romontscha dil Plaun, chi nu füt da lunga dürada, e

226 annotaziun da l'editur: Jon Pult citescha qua da la pagina 18 da: Conrad, Giachen (1920): Il mantegniment dil lungatg retoroman. Referat salvo alla radunanza generala dallas societats retorumantschas ils 27 da fanadur 1919 a Tusan. in: Annalas, SRR, Cuoira, p. 1-18.

l'Uniun rumantscha da Turich, chi ha vivü fin in nos temp, mo para uossa d'esser cupidada.

La Lia intuna da bel principi l'unità rumantscha, la necessità da sforzs cumünaivels ed observa il princip d'absoluta neutralità politica e confessiunala. I's po discuorrer d'ün resvagl da la conscienza rumantscha in circuls plü gronds, d'üna vaira renaschentscha, d'ün «movimaint naziunal». In quel temp davo la prüma guerra mundiala para d'esser alch aint il ajer. Dapertuot naschan societats cul böt da cultivar l'aigna jerta, dal 1918 la «Pro Grigioni Italiano», dal 1919 (a pêr da la Lia) la Società filologica furlana, chi ha commemorà in quists ultims dis il giubileum in fuorma d'ün congress internaziunal da linguistica e folclor. Ils Ladins da la Dolomitas as fan eir valair dal 1919 ant co gnir incorporats cul Tirol dal süd a l'Italia. Id es il temp cha la monarchia austriaca es scrodada in plüs stadis naziunals. Pro no in Svizra percunter nu's trattaiva d'ir ourdglioter, ma da rinforzar la pluralità linguistica, francond l'existenza eir da la plü debla minorità.

La Lia, chi stuvaiva il prüm as procurar mezs per sias acziuns, as drizzet al Chantun ed a la Confederaziun ed obtegnet cun instanzas bain motivadas e grands sforzs d'infuormaziun las simpatias da noss parlamaints e las subvenziuns giavüschadas da 10'000 francs da minchüna da las duos chombras. Ils cumüns rumantschs as prastettan plü simbolicamaing cun 5 raps pro cheu da la populaziun, üna clav restada in vigur fin hoz, intant cha la subvenziun dal Chantun importa hoz 12 jadas daplü, quella da la Confederaziun 19 jadas daplü; prouva evidainta cha la Lia es statta activa ed ha impressiunà cun sias prestaziuns e persvas ils responsabels politics. Conrad es stat bod ün quart tschientiner al timun da la Lia. Davo las prümas sflomgiadas d'entusiassem sun gnüts ons greivs. La düra lavur, plüs ons sainza secretari e bainquantas dischillusiuns til han stanglantà. Mo las prestaziuns sun quia. La plü gronda ouvra sun ils dicziunaris tudais-chs–rumantschs da Vieli e da Bezzola-Tönjachen, chi davo blers pissers, pensain be als cumbats pell'ortografia, sun cumparüts davo 25 ons. Finalmaing d'eiran qua ils instrumaints chi han dat plü sgürezza aint il adöver da la lingua e la cumprouva cha'l rumantsch ha eir seis vocabulari pel muond d'hozindi.

E quantas otras publicaziuns sco per exaimpel la Bibliografia rumantscha e las grammaticas, quants sforzs pella scoula, teater, chant, pella vita aint ils cumüns. E quanta lavur fin cha nos rumantsch es gnü recugnuschü dal pövel svizzer sco quarta lingua naziunala illa memorabla votaziun dals 20 favrer 1938. Impussibel da nomnar tuot ils homens chi han contribui a sclerir il pövel, fuormà ils comités. La ruotta vaivan fat Otto Gieré e Sep Modest

Nay. Politics e dschurnalists meritaivels, homens profilats sco Robert Ganzoni, Sep Condrau, cusglier federal Etter han agi e pledà in nossa favur.

Avant ses ons vaina festegià al teater da Cuoira in preschentscha da cusglier federal Hans-Peter Tschudi 25 ons quarta lingua. Culla votaziun dal 1938 eschna rivats in prosmanza da la seguonda guerra mundiala. Las vuschs prepotentas dals dictatuors in noss pajais vaschins al nord ed al süd faivan presentir la catastrofa. L'intschertezza dal temp e'l dischöl chi pasaiva sur nossa democrazia han contribui a far our dal recugnuschimaint da la quarta lingua üna manifestaziun svizra in favur da sias minoritats, üna demonstraziun cunter il totalitarissem, l'unifuormaziun, l'oppressiun dals drets da libertà. I vegnan ils lungs ons da guerra, dürant ils quals no eschan stats in servezzan als cunfins e grazcha ad ün vantüraivel destin schaniats da las sgrischuors da la guerra. Eu m'algord co ch'ün bel di dal 1943, no d'eiran sün ün post in Engiadina bassa, il radio annunzchet cha var 50 cumüns avaivan survgni il nom ufficial rumantsch, per exaimpel impè da Kästris Castrisch, impè da Salux Salouf, impè da Ponte Campovasto La Punt Chamues-ch, ed il trid buol da posta Guarda Dorf, cunter il qual l'impiegà da posta Conrad vaiva tant cumbattü, es finalmaing gnü müdà.

Vers la fin da la guerra ha Conrad surdat la bachetta da la Lia a seis cumpatriot da Schons Steafan Loringett da Vargistagn. No vain il plaschair da vair nos parsura d'onur hoz tanter nus. Cun el cumainza üna nouva era da la Lia. Vo cugnuschaivat la nouva vignetta culla duonna chi ramassa las spias ad ün fasch, ad üna monna. E no pudain dir cha dürant ils duos decennis dal parsuradi da Loringett sun gnüdas manadas aint bleras monnas e chargias in nossa chasa rumantscha. Eu nu mangl as preschantar nos vegl parsura, ün hom uschè profilà. Eu nu poss neir manzunar tuot seis mierts per sia «Lia». I basta da dir cha l'univesità da Turich ha recugnuschü sias grondas prestaziuns til undrond cul titul da «dr. honoris causa». El d'eira l'hom predestinà per manar la «Lia», el chi dominaiva ils divers idioms, chi d'eira stat ils prüms ons secretari suot Conrad, lura parsura da la Renania, el chi d'eira magister, pedagog, cugnuschidur dals umans, da vasta vezzüda, cun üna sensibla avaina artistica e duns da poet, hom d'iniziativa e perseveranza e chi savaiva persvader d'attrar la glieud per la chosa rumantscha, hom zuond expert eir in dumondas d'organisaziun e da finanzas, el chi manaiva l'agentura generala grischuna da la sgüranza da vita da Winterthur.

Apaina tschernü sco president as metta'l dalunga cun indschegn e spiert dinamic a planisar e realisar ün nouv program d'acziun. Aint il center da quel staiva la chüra dals cumüns periclitats dal Grischun central, Andri Au-

gustin vaiva cul fö d'ün «apostel» inizià in quel intschess üna tentativa, mo el murit dandettamaing. Lura es rivà Giuseppe Gangale our da Danemarc, ün fügitiv invidà da Peider Lansel, ün linguist-biolog chi's fatschendaiva cun linguas chi stan per murir. El es gnü cull'idea geniala da las scoulinas per vivantar il rumantsch da fuond insü e provar da sanar las zonas maladitschas. Loringett ha lura instradà e realisà quella gronda e custaivla acziun da las scoulinas, chi s'ha sviluppada vieplü da Glion fin Zuoz e chi vain manada inavant, hoz cun passa 60 scoulinas. In ün temp chi d'eira zuond greiv d'adampchar las subvenziuns, ha'l savü as procurar ils mezs bsögnaivels da la Confederaziun, dal Chantun, dals cumüns e d'otras varts. Cul agüd da sia duonna, fina pedagoga da gronda experienza, ha'l survaglià scoulinas, tscherchà las mussadras. I giaiva sco ün vent da prümavaira tras quellas valladas, impustüt tras la Sutselva, la punt tanter Surselva ed Engiadina, chi's vulaiva a tuot cuost spendrar ingio chi's pudaiva amo avair spranza. In lös sco Bonaduz d'eira fingià massa tard. Ün'invista illa degeneraziun linguistica e'l caracter bastard d'ün tal cumün ans dà l'interessanta dissertaziun da collega Pieder Cavigelli.

Bler pisser ha fat la problematica d'üna lingua scritta cumünaivla per Schons, Tumgias-cha e Muntogna, l'uschedítta Sutselva pintga, proponüda da Gangale e sancziunada da quels chi lavuraivan pella Sutselva. Cul sursilvan nu d'eira stat pussibel da francar la cuntrada «suot bouda». Schi meglder amo ün idiom scrit daplü co perder la Sutselva! Mo tschinch idioms, sursilvan, sutsilvan, surmiran, puter e vallader, paraiva da surpassar ils limits radschunaivels, e las opiniuns giaivan ferm ourdglioter. Gangale, chi per incumbenza da la Lia scolaiva e survagliaiva las mussadras da scoulina e vaiva eir fuormà daspera ravuogls da stüdis etnics, linguistics e litterars, as cumportet in ün möd vieplü independent ed autoritari e pretendaiva cun seis radicalissem e sias metodas da schoc chosas chi nu's pudaiva plü accordar. Üna granda opposiziun ha manà a quella crisa chi ha büttà tridas sfessas aint illa Lia, fin cha l'hom da l'ester ha stuvü gnir licenzchà. Quai es stat üna greiva dischillusiun pel parsura e nus oters. Mo Loringett ha lura cun ferm man superà la sdarlossada, salvond la metoda da las scoulias e convicziun da cultura sutsilvana: «Stè an pes, Sutselva!»

El ha lura miss grond pais süll'introducziun dal rumantsch in scoula in tuot ils cumüns ingio cha la Lia mantgnaiva scoulinas. El ha lantschà ils famus cudeschs da pops da Selina Chönz ed Alois Carigiet, la culana da cudaschets da l'Ouvra svizra da lectüra pella giuventüna, las Tablas biologicas «Plauntas e bes-chas» da Steivan Brunies, ils Bulais da Habersaat, ils cu-

deschs da chant «Guardia grischuna» e «Laudinella», la «Musa rumantscha», l'antologia poetica interrumantscha, ouvra postuma da Peider Lansel, e bler oter. El hat tut per mans e manà a buna fin il vocabulari sursilvan–tudais-ch da Vieli e Decurtins, eir là haja dat scumpigls pervia da dumondas ortograficas, e quel ladin–tudais-ch dad Oscar Peer. Dal 1946, darcheu davo la fin d'üna guerra, s'han fuormadas ed affiliadas a la LR la «Cumünanza Radio Rumantsch» e l'«Uniun da Scriptuors Rumantschs», duos nouvas pozzas per nos movimaint, amenduos colliadas cullas instituziuns svizras superiuras.

Quant cha no stessan dir dal radio, quel privlus derasader da linguas estras in nossas chasadas, mo chi'd ais dvantà davo grands sforzs ün medium important per rinforzar nossa tschantscha, per üna megldra incletta surour ils idioms, per ün'avischinaziun progressiva. Pensain be al «Viagiond cul microfon». Tista Murk ha muossà la via cun seis princip d'alternar ils idioms per tils render vieplü inclegiantaivels a nossas uraglias düras. La glista da quels chi han mierts specials pel svilup da radio e televisiun dvantess massa gronda. Ch'Els am permettan da far be ils noms da Jakob Job ed Adolf Ribi, da Robert Ganzoni, Ramun Vieli, Erwin Durgiai, Domenic Carl, da collega Alfons Maissen, pensain be a la lunga retscha da Radioscoula, dals presidents Cristian Badraun e Stefan Sonder fin als chüraders da nos post da programs a Cuoira, Tista Murk e nouvamaing Clemens Pally cun Sep Item! No eschan sün buna via d'obtgnair ün'emissiun rumantscha mincha di, e la televisiun ha fingià spüert il dubel, ün turnus da mincha trais impè da ses eivnas pel «Balcun tort». Sperain cha nossas forzas tendschan per accumplir quellas incumbenzas da l'avegnir.

Dain amo ün tschüt süll'Uniun dals scriptuors presidiada hoz da Cla Biert. Ella ha incuraschà e dat impegn a noss homens e nossas duonnas da la penna, s-chaffi buns contacts surour las saivs dals idioms e da la Rumantschia cun collegas svizzers ed esters. L'occupaziun culla critica illa cumischiun litterara, la spüerta da premis, las Novas litteraras, las prelecziuns, viadis da stüdis, quai es stat da bön pel cresch vairamaing rich da nossa litteratura. La collavuraziun culla LR nun es adüna statta glischa, co füss quai pussibel cun artists individualists e minchatant malcumadaivels. Mo eu poss dir cha Loringett es stat consciaint da l'importanza da lur operar ed ha tscherchà contact cun els e tils ha sustgnüts, eir da quels giuvens chi nu giaivan per staila al pövel, eir ad ün Andri Peer per exaimpel chi avant 20 ons gniva resguardà dad alchüns sco ün «mez nar». E quant ch'el ans ha lura dat! Eir il teater es gnü sustgnü da la Lia cun cuors, muossavia dramatic, publicaziuns e concurrenzas. S'inclegia chi ha vuglü l'impuls da singuls pioniers, autuors

dramatics sco Jon Semadeni cun sia «Culissa», Tista Murk cun sia lavur da redschia. Per glivrar cull'era Loringett manzunaina amo il fat, ch'el ha infilà ils inscunters culs Ladins da las Dolomitas e'ls Furlans e ch'el ha dat üna dmura stabla a la Lia, fundand la Chasa Rumantscha a Cuoira.

Stimats preschaints, eu stögl festinar.
Successur da Loringett es stat cusglier guvernativ dr. Andrea Bezzola da Zernez e Samedan. Mo apaina ch'el as vaiva miss a disposiziun e s-chodà per noss problems è'l gnü clomà davent da sia mischiun tras mort dandetta. Seis successur chi sta uossa a la testa da la Lia, dr. Pierin Ratti, nu spetta sgür na üna «laudatio». Daspö bundant ün «lustrum» (üna perioda da tschinch ons) maina el la barcha. Il valent veterinari da Malögia cugnuoscha la mentalità da nos pövel e sco hom da richa experienza politica ha'l l'art da masinar üna buna chosa tras da tuotta sorts difficultats. El as praista cun grond zeli pella Lia.

Id es gnü il mumaint da manzunar eir ils homens chi han fat la lavur da minchadi sper ils parsuras. Loringett es stat in mezza plazza set ons secretari cun Conrad. Davo set ons sainza agüd s'ha lura prestà set ons in mezza plazza Andrea Schorta, quella jada giuven filolog chi lavuraiva fingià vi dal DRG. Cun Loringett sun eu stat ot ons al secretariat, il prüm cumbinà culla chüra da la biblioteca da la Fundaziun Planta a Samedan, in quella bella chasa ingio chi s'ha fuormà ün center da vita culturala. Davo alch ons sainza secretari ha la Lia gnü la furtüna da chattar il versà giurist e Rumantsch da nom e da pom Giachen Casaulta. Ot ons è'l stat sül post fin cha'l pövel grischun til ha tschernü sco cusglier guvernativ. Ma no savain cha seis cour batta inavant pel rumantsch e ch'el farà seis pussibel illa Regenza grischuna.

Ils ons da Casaulta pro la Lia sun amo in frais-cha memoria. Eu tir adimmaint be alch chavazzins: Sper la lavur fingià manzunada chi's trattaiva da cuntinuar e d'intensifichar, scoulinas, scolaziun da las mussadras, chüra dal teater, chant, cuors linguistics, sco novum l'introducziun dad uras rumantschas illas scoulas da Cuoira sün basa facultativa, il pisser per nouvas ediziuns in stret contact culla Pro Helvetia, la propagaziun da lectüra pella giuventüm, las iniziativas interrumantschas culs periodics Giuven grischun, Corv e Talina, il sustegnimaint dals chomps studentics, da l'exposiziun ambulanta «Vita, cultura, lingua» realisada dals students da la romanistica, las lungas staintas pels pledaris dal Grischun central, il surmiran da Mena Grisch ed Ambros Sonder e'l sutsilvan da Curo Mani, las tentativas

per ün rumantsch plü s-chet e per francar il vocabulari modern a man da glistas da pleds culla tendenza d'approsmar ils idioms, l'occupaziun cun problems economics e socials: Che as poja far cunter la spopulaziun ed emigraziun our da noss cumüns, per güdar a nossa pauraria, pensain a la Scoula da paurs a Lavin s-chaffida da Rico Parli, per portar guadogn cull'industria, pensain a l'interess activ chi ha demuossà ün scriptur sco Toni Halter per talas dumondas d'existenza. La Lia s'ha eir fatschendada culla scolaziun dals creschüts e cun problems da l'occupaziun i'l temp liber. L'ultima ouvra da Casaulta da gronda portada es statta l'instanza uschè bain motivada a la Confederaziun ed al Chantun. Tras quella vaina obtgnü las subvenziuns plü otas, necessarias pella lavur i'l avegnir. Per glivrar lessa manzunar our d'aigna experienza quant chi dà da far l'infuormaziun sül büro da la Lia a l'intern ed a l'exteriur. Ün exaimpel: l'exposiziun naziunala a Losanna.

L'infuormaziun piglia bain dimensiuns cha'l secretari vain in conflict cul temp ch'el ha a disposiziun. E las traducziuns, il Grischun ha ün traductur italian, mo bricha rumantsch! Tant daplü lavur pella Lia. Avant bod ün on es entrà Hendri Spescha illa fuschina o fravgia rumantscha. El s'ha miss cun forza amo frais-cha vi dals fiers in fö. La Lia po esser cuntainta d'avair acquistà ün hom amo ter giuven e dinamic cun qualitats importantas per quist post.

Ün pled d'arcugnuschentscha dschaina hoz eir als homens da la suprastanza e dal Cussagl. Els han portà blera responsabiltà e parti insembel plaschairs e pissers. Il Cussagl es gnü creà avant bundant ün decenni, impustüt per avair ün contact plü stret cullas societats affiliadas, culla mera eir d'activar las regiuns, da nu surlaschar tuot simplamaing a la LR. Eu stögl am restrendscher da manzunar ils commembers onuraris in vita, dr. Steafan Loringett, mistral Demont, ils professers Rudolf Olaf Tönjachen e Reto Florin. Els am dispenseschan da nomnar quels chi portan hoz la responsabiltà e sun quia tanter nus, ils manaders e delegats da las societats affiliadas, quels chi's sfadian in cumischiuns, culla revisiun dals quints e cullas lavurs da büro.

Stimada radunanza, eu n'ha fat passar in revista 50 ons da LR, skizzond ün pa l'istorgia, mettond alch accents e manzunond üna pruna da noms. I'm paraiva ün dovair da'm algordar hoz da quels chi s'han prestats our da spür idealissem o cun recumpensas relativamaing modestas. Blers han portà sacrifizis. Ün'istorgia cumplessiva dal movimaint rumantsch e da la Lia nun es amo gnüda scritta. Sco exaimpel less eu citar la dissertaziun da Robert Billigmeier, professer d'istorgia e sociologia a l'università da Sta Barbara in

California. El ha trattà 100 ons istorgia dal pövel rumantsch: «Aspects of the cultural history of the Romansh people», dal 1850 al 1950.

Ich möchte meinen Überblick nicht abschliessen, ohne dem Vertreter der Eidgenossenschaft, Herrn Wilfred Martel, unsere Anerkennung für die moralische und finanzielle Unterstützung seitens des Bundes auszudrücken. Diese aktive Sympathie gibt uns Kraft und Mut, unseren schweren Weg weiterzugehen. Ein schöner Zufall will es, dass wir zusammen, in der gleichen Klasse, die Primar- und Kantonsschule in St. Gallen bis zur Maturität durchlaufen haben. Das Gründungsjahr der LR war unser erstes Schuljahr! Es ist für mich eine besondere Freude, nach unseren jugendlichen Erlebnissen und Eskapaden diesen Tag zusammen feiern zu können.

Chars cumpatriots rumantschs!
In quista radunanza da giubilem n'haja stuvü guardar inavo. Hoz faina festa. Mo daman haja nom da marchar inavant. Nus nu lain dar massa bler pais a l'istorgia. Ella ans muossa bain che enorms sforzs chi sun gnüts fats. Noss giuvens nu'ns dessan imbüttar cha nus nu vain fat nos dovair. La dumonda es be quella, scha nus eschan its la buna via. Che vaina fat bain, che vaina fat mal?

Permettai ch'eu As retegna be amo pacs minuts in vista a la situaziun d'hoz ed a l'avegnir. Eu nu poss far il profet. Peider Lansel disch: «Tü nu poust ingiavinar co l'avgnir grataja.» Üna chosa chi'ns dà da pensar es cha la Lia Rumantscha, malgrà tuot il fatschögn, ha chattà fin uossa be pac rebomb aint il pövel. Nossa glieud nu s'impacha bler da lias e societats linguisticas. Las immensas müdadas in nos temp volvan l'ögl davent da las pitschnas fatschendas rumantschas. Id es bain qua ün'elita chi tschercha quella unità rumantscha tant bsögnaivla. Mo per quants resta quai üna ficziun. I nu's s-chodan guera per quel curius rumantsch da tschellas valladas. Nus nu vain amo ragiunt la mera da Giachen Conrad, il fundatur da la Lia Rumantscha.

Mo ün toc inavant eschna gnüts. Alch tentativas han provà da sdasdar ün spiert plü interrumantsch. Eu m'impais a la clavina cul R, al program da Schlarigna da Reto Caratsch culla «spüerta da sacrifizi», a las prouvas d'avischinaziun da Leza Uffer, als inscunters dals students e l'exposiziun ambulanta «Vita, cultura, lingua» realisada da la Romania, als nouvs periodics interrumantschs e las staintas per üna gazetta cumünaivla, sortidas da la Renania, ed impustüt a las emissiuns da radio cul princip inchaminà da Tista Murk d'alternar ils idioms per tils render vieplü inclegiantaivels a nossas uraglias düras.

La Lia fa bain da tscherchar nouvas vias sper quellas chi s'han demussadas sco bunas, da ponderar üna nouva güstificaziun dal movimaint rumantsch. Il nouv secretari, sar Hendri Spescha, voul s-chaffir ün «model linguistic» dal cumün rumantsch, cumpigliond la scoulina, la scoula, la giuventüna, l'assimilaziun dals creschüts na indigens, la famiglia e la cumünanza, insomma tuot sias fuormas. Pel giubileum sun cumparüts alch artichels cun ponderaziuns interessantas e constataziuns alarmantas chi's stuvarà tour a cour. Ün bun magister da rumantsch, our d'üna cuntrada chi passa per esser linguisticamaing amo sana, plondscha da l'anguoschagiusa perdita da substanza da nossa lingua. Co esa da far per implantar plü bain il rumantsch in noss scolarets? I sarà da güdar als magisters cun megldra incletta per lur greiva mischiun, cun cuors, mezs da scoula e pledaris moderns.

I's tratta d'activar ouravant tuot la giuventüna, da s-chadagnar lur forzas per nossa buna chosa, schi zuond da fanatisar, cur chi fa dabsögn. Fanatisar, mo co e cunter chi? Ils Svizzers d'otras linguas nu fan bricha opposiziun. Els ans sun perfin güdaivels. Nus nu vain inimis palpabels. L'inimi es blerant aint in nus. Quai sun ils dubis, las intschertezzas, las retgnentschas, la mancanza da fiduzcha in nus stess, il sentimaint d'inferiurità, il scuraschamaint, la rasegnaziun.

Che s'impaissa in fuond nos pövel? Co staja cull'opiniun publica? La Lia Rumantscha ha l'intenziun da far adöver da las metodas nouvas cha scienza e tecnica mettan hoz a disposiziun. Cussagl e suprastanza s'han laschats orientar da vart cumpetenta sur las pussibiltats d'üna perscrutaziun dal tip Gallup per sondar il möd da vair e sentir da nossa glieud a reguard tschertas dumondas rumantschas. Üna tala intrapraisa zuond delicata sto gnir ponderada a fuond. I savess dar curiusas surpraisas, mo i's tratta da guardar in fatscha a la realtà e da stübgiar lura bain, sainza as laschar impreschiunar be da la «massa», che masüras chi's pudarà tour per vivantar spiert e cugnuschentscha dal rumantsch.

La Lia varà vieplü greivas incumbenzas. I voul l'agüd da tuots. Minchün dess far sün seis post quai ch'el po. Sch'ün es bun da rumantschar sia duonna tudais-cha, es quai fingià alch. Sch'el es bun da trar sü üna famiglia rumantscha, es quai bler. Sch'el pisserescha cha'ls uffants chattan la via in terra rumantscha, vala quai fich bler. Id es eir da valur, sch'el metta seis scrits, sia insaina, seis telefon per rumantsch, sch'el piglia part a la cumünanza, a las predgias, radunanzas e societats in seis cumün, sch'el as praista pella politica, sch'el legia nossa pressa e scriva perfin qualvoutas ün artichel, sch'el

muossa interess per nossas publicaziuns e noss scriptuors, sch'el taidla las emissiuns al radio e's fa dudir svess al microfon, sch'el piglia part dals fats rumantschs ed ha chüra da tschantschar üna buna lingua.

Che es in fuond la Lia? Quai sun homens sco ch'eu n'ha dit, quai sun duonnas, quai est tü, quai sun eu, quai stessan esser nus tuots. Massa blers s'impaissan: «Pür pisserai vus pella lingua, vus Rumantschuns, vus chi tschantschaivat aint illas societats.» Na, minchün dess avair pisser. Nus savain chi nun es leiv d'esser adüna activ. Aint illa realtà dal minchadi croudan blers buns propösts. In mumaints da malsgürezza as poja perder la voluntà rumantscha. Sajans pür sincers! Nus tuots gnin strats vi e nan d'impissamaints e sentimaints cuntrastants: optimissem – pessimissem; mumaints da fiduzcha, schlantsch, voluntà, curaschi, spiert da cumbatta – e mumaints da scuraschamaint, stüfchentscha, stanglantüm, renunzcha, fatalissem. Quants chi han fingià predit la mort dal rumantsch, e tuottüna eschna amo quia! A quels chi vezzan nair laina manzunar üna «chance» pel avegnir: Aint il muond d'hozindi cun sia stramantusa nivellaziun, sveltezza e superficialità as fa valair vieplü ün bsögn da cumünanza plü stretta, d'ün zich prüvadentscha, da quietezza, da natüra s-chetta, d'ün toc terra, d'alch chi'd es agen sco nos rumantsch. L'uman sragischà as lascha increscher dal pitschen muond dingionder ch'el parschenda. Eir il Rumantsch nu pudarà as distachar da sias muntognas.

Il movimaint rumantsch ha qualchosa d'ün'epopea. La Raetoromania s'approsma als 2000 ons da sia existenza, sco cha Andrea Schorta ha evochà in seis artichel aint illa «Neue Zürcher Zeitung». In 16 ons, dal 1985, saran scuors 2000 ons daspö cha la Rezia es gnüda romana. Fin cura giarà noss'epopea? Ningün nu sa da dir. Ma hoz eschna amo qua, e daman noss figls e puschman noss abiadis. Possa nossa Lia dvantar plü ferma, plü cha'l temp es sfavuraivel, plü cha'ls privels imnatschan. Giain in man da Dieu inavant, e cur cha nus nu pudain plü, dscharana a noss figls: It, vus giuvens, vus mats, frais-chamaing inavant, cun stinadezza grischuna, adüna frais-chamaing inavant!

Pled dals 1. avuost 1981 salvà a Sent

Stimada raspada festala.
Ant co far ün pêr impissamaints intuorn ils 1. avuost lessa salüdar a Vo tuots, vaschins, avdants e giasts da nos cumün da Sent.

Seien Sie begrüsst, schweizerdeutsche und deutschsprechende Gäste, die unser Sent als Ferienort gewählt haben. Sie werden verstehen, dass ich hier auf romanischem Gebiete – wie es sich in unserem viersprachigen Staat geziemt – nach dem Grundsatz des Sprachterritoriums die Augustansprache auf romanisch halten werde. Et vous aussi, concitoyens de langue française, agréez les salutations de la commune de Sent. E voi, cari ospiti di lingua italiana, gradite i saluti del nostro villaggio romancio.

Chars cunvaschins e cumpatriots!
Hoz festagiaina il cumplion da nos pajais, il 690avel. Discuors dals prüms avuost han pers ün pa da la gloria d'üna jada. Eu m'algord da pleds salvats quia al temp da la seguonda guerra mundiala, cur cha nos pajais d'eira imnatschà da las pussanzas naziunalsocialistas e faschistas al nord ed al süd. Quella jada la retorica patriotica dals 1. avuost vaiva cedü vieplü ad ün aröv profuond: Possa la Svizra gnir schaniada da guerra e destrucziun!

Mo eir hoz daja chosas chi pon far temma. No nu lain taschantar o cuvernar cun bels pleds fats alarmants da l'umanità, pissers chi turmaintan nossa Confederaziun, greivezzas chi chalchan il pitschen muond da nossa vallada e cumün. I nun es pussibel in ün cuort pled da'm fatschendar cun problems da tuottas sorts – per nomnar be ün pêr chavazzins – la politica internaziunala cun quels fuorns d'inquietezza, cun sbrinzlas privlusas chi pon causar il fö da grondas guerras. Sculozza ans pon far las forzas surumanas sco l'energia atomica, ils privels vieplü gronds pervia da l'insuos-chamaint da l'ambiaint e l'explotaziun sainza resguard da la natüra, e l'augmaint da criminalità, tortura e terrorissem. Eir in Svizra creschan ils problems da las drogas, ils cravals d'üna giuventüm chi nu chatta plü la via. In nossa vallada gnina confruntats cun speculaziuns, fabricaziuns schmasüradas, vendita da terrain a l'ingrossa. Per furtüna es i Sent ouravant cul bun exaimpel da scumandar la vendita ad esters. No pudessan nomnar amo oters problems chi inquieteschan e paisan da möd cha minchatant as pudess bod esser schmiss da quai chi spetta a nus e noss descendents ils prossems ons e decennis.

Che as poja far per chattar soluziuns dals problems almain in nossa patria plü stretta? Eu less racumandar da stübgiar la publicaziun da Rico Falett cumparüda d'incuort, «Denkpause», chi s'occupa a fuond culs problems da las regiuns da muntogna e muossa nossas vias d'inchaminar. No vain eir pissers sül chomp da la cultura e da la lingua cha no tschantschain. E quia, stimats preschaints, laina far alch ponderaziuns.

Quist ultim temp s'haja dudi ün pa dapertuot cha nossa lingua es seriusamaing imnatschada in sia existenza. I s'ha discurri e scrit da la mort dal rumantsch. La Lia Rumantscha, chi'd es la società da tet da tuot las societats rumantschas e cumpiglia eir nossa Uniun dals Grischs, la LR ha inoltrà quist on üna petitziun bain motivada e documentada al Cussagl federal – ün vaira clom d'alarm – cul instant giavüsch da dozar la subvenziun annuala da 450'000 a 1,9 milliuns francs. Avant ün mais ha il Cussagl federal trattà l'instanza. Mo che dischillusiun! La resposta a la dumonda d'agüd sun stats bels pleds, mo per intanta ingün augmaint dals mezs pel mantegnimaint dal rumantsch. La dischillusiun es statta tant plü gronda chi's vaiva redot la subvenziun per 10 % e cha da l'otra vart il chantun Tessin ha obtgnü ün enorm augmaint dal subsidi per la cultivaziun da sia lingua e cultura taliana. Tadlai che cha'l Cussagl federal ha respus a la Lia chi vaiva preschantà ün program realistic e bainfundà: «La Confederaziun nu das-cha e nu voul star d'üna vart. No (il Cussagl federal) vain perquai decis da'ns occupar plü a fuond da la petiziun. Per quist intent vaina nomnà üna cumischiun dal departamaint da l'intern, ingio cha tuot ils circuls correspunsabels dessan esser rapreschantats. Quist gremium varà da stübgiar ils aspets finanzials per la perioda da legislatura in trais ons. La situaziun critica da las finanzas da la Confederaziun nu permetta deplorabelmaing da surpassar il plan da finanzas in vigur.» Impernajà as pensa vi d'ün agüd tras il dun dals prüms avuost. Tadlai amo la fin da la resposta chi tuna bain ün pa da fariseer: «Per Vos ingaschamaint e Vossas prestaziuns per la conservaziun e la chüra da Vossa minorità linguistica exprimin nus a Vus nos ingrazchamaint e nossa recugnuschentscha. Nus lessan tour l'occasiun e racumandar a Vus, fidels, chars confederats, e nus a la protecziun divina.»

Il rebomb a quist curius messagi es stat bainquanta indegnaziun. Alchüns han perfin discurri d'üna marcha da protesta a Berna. La Gazetta Grischuna ha commentà uschea: «Auf die lange Bank geschoben. Im Jahre 1985 feiert die älteste Sprache der Schweiz ein Jubiläum: 2000 Jahre hat sie überdauert. Das dritte Jahrtausend beginnt damit, dass eine Kommission Überlegungen anstellt, ob der Gegenwert von einem Kilometer Autobahn

für einen mehr als nur ideellen Kampf das Finanzgefüge des zweitreichsten Staates der Welt nicht auseinanderbrechen lässt...»

Cun plaschair vaina dudi cha la Regenza grischuna s'ha subit intermissa a Berna per far reponderar la chosa. Ella ha previs da propuoner al Grand Cussagl ün dozamaint intermediar da la subvenziun tant a la LR sco a la Pro Grigioni italiano, (chi'd es marchada insembel culla Lia ed ha subi la medemma dischillusiun. La LR ha lantschà ün appel per la festa federala dad hoz ch'eu sun incumbenzà da'S preleger, stimats cunvaschins e cumpatriots. Per cha tuots inclegian quist appel til vöglia leger per tudais-ch:

Aufruf der Rätoromania zur Bundesfeier vom 1. August 1981

«Das Deutsche, Französische, Italienische und Rätoromanische sind die Nationalsprachen der Schweiz.» So steht es in der Bundesverfassung der Schweizerischen Eidgenossenschaft. Damit hat die Schweiz die Vielsprachigkeit zu einer wesentlichen Komponente ihrer Staatsidee erhoben. Sie hat sich verpflichtet, diese Idee zu verwirklichen und den Bestand der vier Nationalsprachen zu sichern.

Das Rätoromanische, die älteste Sprache der Schweiz, ist heute wie noch nie zuvor in seiner Existenz bedroht. Die anderssprachigen Einflüsse werden immer stärker und überfluten das gesamte Sprachgebiet. Immer mehr traditionell romanische Gemeinden verlieren die romanische Mehrheit und werden allmählich verdeutscht. Die romanische Sprache verliert an Boden und an Bedeutung im Alltag. Diese Entwicklung erfüllt die Rätoromanen mit Sorge und muss den dreisprachigen Kanton Graubünden und die mehrsprachige Schweiz zur Besinnung mahnen. Mit dem Schwund des Rätoromanischen verlieren *die Rätoromanen* ihre sprachliche Heimat, *Graubünden* verliert ein wesentliches Kulturgut und *die Schweiz* versagt in ihrer Staatsidee.

Die Sprache der Minderheit ist auf Schutz und Unterstützung angewiesen. Deshalb bedauern die Rätoromanen ausserordentlich, dass der Bundesrat der Schweizerischen Eidgenossenschaft aus dem Ernst der Lage nicht den erwarteten Schluss gezogen und die allgemein erhofften Sofortmassnahmen zu einer wirksamen Spracherhaltung unterstützt hat.

Heute, am Bundesfeiertag, bekräftigen die Rätoromanen ihren Willen, das Rätoromanische als vierte Landessprache lebendig zu erhalten. Sie appellieren an das Verständnis und die Solidarität der Bündner Mitbürger und des gesamten Schweizervolkes. Nur mit der Unterstützung der

ganzen Schweiz wird es möglich sein, das Romanische den Rätoromanen, dem Kanton Graubünden und der ganzen Schweiz zu erhalten.
Wir bitten deshalb den Bundesrat und die Eidgenössischen Räte, sich ihrer Verpflichtung und Verantwortung für die rätoromanische Schweiz bewusst zu sein und Entscheide zu treffen, die den Fortbestand des Rätoromanischen sichern.
Lia Rumantscha und Tochtergesellschaften Romania, Uniun dals Grischs, Uniung Rumantscha da Surmeir und Renania[227]

Stimada raspada!
Possa quist appel a la solidarità dals cumpatriots gnir inclet. Mo provain da'ns güdar tant sco pussibel svessa. Important esa cha no Rumantschs fetschan quai chi sta in nossas forzas. Homens e duonnas da Sent e Vo, la giuventüna, fat quai cha Vo pudaivat per cha nossa lingua viva inavant. Sent es per furtüna ün cumün ingio cha'l rumantsch es amo ferm a l'incuntrari d'oters cumüns ingio cha la situaziun dvainta vieplü noscha. No nu manglain ir dalöntsch per vera co chi sta cun nossa ierta linguistica. It be vi Scuol in blers affars o sün plazza da scoula e tadlai che cha'ls uffants tavellan tanter pêr. Guardain chi nu vegna eir pro no a quist tapin.

Ils resultats da l'ultima dombraziun dal pövel a reguard la lingua nu sun amo cuntschaints. Mo d'incuort es gnü publichà il numer d'abitants. Sent ha circa mantgnü seis 700 avdants sco avant 10 ons, intant cha oters cumüns da paurs han pers bainquanta populaziun, per exaimpel Tschlin ha pers 68 persunas, Tarasp 49, Ardez 108. Quai sun vaira sdarlossadas! Co giarà quai inavant, scha'ls cumüns as svödan in tal möd? I ha nom da star alerta e s'ingaschar pels problems dal cumün, as partecipar a la vita dal cumün, ir illas radunanzas, güdar, schi sto esser, cun critica constructiva, a quels chi portan las respunsabiltats.

Id es bain bel da viver in ün cumün sco Sent, ün cumün cun richa tradiziun e cultura, ün bel cumün, ün grond cumün, chi cunfina, quai es üna rarità, cun duos pajais esters, al nord la Val Fenga cull'Austria, al süd la Val d'Uina e Sursass cull'Italia. Quant chi'ns san da quintar Töna Schmid in sia amuossaivla ed interessanta broschüra e Victor Stupan in sia monografia dal cumün da Sent, ch'eu cussagl da tour minchatant per mans. Eu less racumandar da s'interessar eir a la nouva biblioteca cha l'Ütil public es landervia da s-chaffir.

227 annotaziun da l'editur: Il tiposcrit da Jon Pult nu cuntegna l'appel, ch'el varà let giò d'ün fögl. Qua vegn el citá our dal Bündner Tagblatt dals 3-8-1981.

Per glivrar meis pled piglia ün cudesch our da quista biblioteca, las ouvras da nos poet Peider Lansel, e tschern quella poesia ch'el ha scrit als prüms avuost 1906, damaja hoz avant 75 ons, a Castasegna, in tuornond sco randulina da l'Italia a Sent, sco tants da noss cumpatriots da plü bod. El tuorna culla posta da chavals our dal tamfitsch da Chiavenna e passa aint il frais-ch da la saira sü per la Bergiaglia. E mera:

Ün fö sco ün segnal, arda sün la muntogna,
a quel, süls munts intuorn, ün cranz da fös s'cumpogna
fin aintasom la val.

Ed al fracasch dal flüm chi va s-chümond in prescha,
il sun sonor dals sains, strusch e dalöntsch, s'unescha
in plain accord festal.

O patria, che bivgnaint! – Als fös in not profuonda,
sco flomma sainza fin, l'amur per Tai respuonda
sün il plü ot immaint.

E'l cour, chi cun ils sains vibrescha larg süsura,
a Tai d'sa fideltà, o patria, in quist'ura
renova'l saramaint!

Schi renovain, sco'l poet, il saramaint e cumbattain las intschertezzas, dischillusiuns e schmurdüms da nos temp. Renovain il saramaint per nossa patria svizra, per nossa tradiziun engiadinaisa, per nossa ierta rumantscha. Quai ans darà la forza da guardar cun buna spranza e curaschi vers l'avegnir.